

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 51 (17188)

2006 чылдың
МАЙ 16,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 19.00
Садар өртээ – 4 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны

Аэропортка ужуражылга цезинде.

Шериг-оол ООРЖАК: «СУРГАКЧЫЛААШКЫН ТҮҢНЭЛДЕРЛИГ БОЛДУ»

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Москвага ажил-албан кылып чорааш, май 13-те ээп чанып келген. Кызылдың аэропортунга Шериг-оол Дизижиковичини Тыва Республиканың Чазак кежигүннери, журналистер болгаш өске-даа харысалгалыг ажилдакчылар уткуп алган.

Москвага ажил-албан кылып чораанының түңнелдерин допчузу-биле таныштырарын журналистер Чазак Даргазындан дилээрге, ооң харыылааны болза:

—Мээң Москвага ажил-албан кылып чораанымның эң-не колу болза, Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң Россия Федерациязының Федералдыг Хуралына кылган Айыткалын дыңнааным болур. Айыткал ханы уткалыг эң күштүг, амгы үениң негелделеринге дүүштүр кылган кончук чугула документ деп санаар мен. Ында 2004, 2005 чылдарда айыткалдарда хемчеглерни улам хөгжүдүп, тодарадып турар, эң-не кол кичээнгейни демографияже (чурттакчы чонну камгалаарын, ооң санын көвүдөдиринче, өг-бүлелерже, ие-чаштарже, уругларны өөредип кижизидеринче) Президент угландырган. Чылдың-на Россия 700-800 муң кижини чидирип турар. Бо иштики политиканың чугула болгаш нарын айтырыын шийтпирлээри шагда-ла бышкан турган, ам олче сагыш салбас болза, хоржок

болу берген. Ынчангаш бо чугула херекти шийтпирлээри-биле Россия Федерациязының Чазанга тодаргай даалгаларны Владимир Путин бергенин ол дыңнаткан.

Чурттуң экономиктиг күчүзүн хөгжүдери — Айыткалда кол черни ээлеп турар. 2010 чылдың төңчүзүнге чедир иштики нити продукцияны ийи катап көвүдөдирин ыяап-ла күүседирин айыткан, ооң баазазына яды чорук-биле демиселди күштелдирери, чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидер дээш ажилды чорудары көрдүнгөн.

Чурттуң айыыл чок чоруун камгалаарын хандыраарынче Президент сагышты салган. Херек кырында алырга бо хүнде бистиң чуртувустуң айыыл чок чоруунга кыжанышкын бар, ону билер ужурлуг бис. Ылаңгыя ыңдыг кордал делегей терроризминин талакчыларында илереп турар. Орта удур туржуру-биле Президент шериг реформазын чорударының чугулазын айыткан. АКШ-тын шериг бюджетинге бодаарга, Россияның шериг бюджетинин акшатегерини каш катап эвээш-даа

болза, ону кончук угаанныг, бодамчалыг чарыгдал, чаа технологияга, инновацияга үндөзүлээш, амгы үениң эң болбаазын окчөмзээн, дериг-херекселдерин бүдүрер ужурлуг.

Күрүне эрге-чагырга органнарының ажилына Президент доктаагаш, федералдыг, регионалдыг органнарның, муниципалдыг тургузуларның аразында бүрүн эргелерин аңгылааш, реформаны мында чорудуп турар, ыңдыг-даа болза, ооң ажыктыы шоолуг эвес болуп турар. Коррупция, эргедужаалын өскээр ажылаар чоруктар бар, дыка хөй эрге-дужаалдыг дүжүметтер чоннуң күсели-биле байып алган, байып турар. Дыка хөй олигархтар чоннуң күсели-биле бажын ажыр байып берген. Мооң-биле холбаштыр эрге-хоойлу камгалаар органнарга шыңгыы негелдени кылган. Май 12-ден бээр Россия Федерациязының айыыл чок чорук албанына, каайлы албанына, Россияның Прокуратуразына, Иштики херектер яамызына шыңгыы кадрлар солчулганын чорудуп эгелээн.

(Уланчызы 2-ги арында).

Байыр чедиришишкини

Хүндүлүг Алевтина Кыргысовна!

Силерге «Россия Федерациязының алдарлыг эмчизи» хүндүлүг атты тывысканы-биле сеткилимниң ханызындан байырны чедирип тур мен. Талантыңарны, биче сеткилдиңерни болгаш төңчү чок чазык-чаагай аажыңарны магадаар бис. Кижилерге бараан болуру-биле бодуңарның шилип алган мергежилицерге сагыш-сеткилицерден бердинген езулуг профессионалдарның санынга хамааржыр Силер.

Онкология адырынга Силерниң билдингир эмнээшкин болгаш эртем ажил-чорудулгаңар, удуртукчу талантыңар эрге-чагырганың кичээнгейи чок артпаан. Он беш чыл бурунгаар Силерге Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи деп хүндүлүг атты тывыскан, ам

ачы-хавыяңар Россияның шаңналы-биле үнелеткен. Силерниң эмнээн болгаш эмнеп турар кижилеричериниң, оларның эш-өөрүңүң болгаш чоок кижилериниң сөглээн өөрүп четтиришишкининиң чылыг сөстери дээрге үнелел чок шаңнал-дыр.

Силерниң могаг-шылаг чок күш-ажылыңарга, Тываның чурттакчы чонунуң чаагай чоруунга бараан болушкунуңарга мөгөйдим. Алевтина Кыргысовна, Силерге быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, омак-сергек чорукту болгаш хөй чылдарда чурттаарын күзөдүм! Силер чаңгыс эвес кижиниң амы-тынын камгаладыңар, ам-даа чонга херек Силер!

Хүндүлел-биле,
Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.
2006 чылдың май 12.

Кажан? Каяа? Чүү?

Бии-Хем кожуунда чаштырылга шуудаан

Көдээ ажил-агый яамызы Чазактың тускайлааны хөрөңгизи-биле 1750 тонна урезинни часкы хову ажилдарына ажыглаары-биле саткаш, кожууннар аайы-биле үлээн.

Ооң иштинде, май 15-тиң медээзи-биле алырга, бо хүндө чүгле Каа-Хем биле Кызыл кожууннары 7-7, Таңды кожууну 213 тоннаны ажил-агыйларыңче сөөртүп алган бооп турар.

Республикада чер ажил-агыйын чорудуп турар 13 кожууннуң бо чылын чүгле дөртү шык базырышкынын ниитизи-биле 5525 гектар шөлге чоруткан. Сугатты Эрзин болгаш Бии-Хем кожууннардан аңгыда арткан кожууннар ниитизи-биле 4126 гектар шөлге кылган. Аңаа шупту 592 кижиле ажилдаан.

Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Кызыл кожууннары ногаа аймаан 6625 гектар шөлге тараан, ооң иштинде 6575 гектар шөлге капустаны олурткан.

Тараа культураларын кожууннар боттарының курлавырда урезиннери-биле чажып эгелей берген. Май 15-тиң медээзи-биле республикада ниитизи-биле 2273 гектар шөлде тараа культуралары чаштыңан. Ооң иштинде Бии-Хем кожууну эң хөй (1522) гектар шөлде чаштырылганы кылган. Кожууннарда үлээн тараа урезининиң эң хөйү база бо кожуунга хамааржыр – 227 тонна.

К.САТ.

Уруглар-биле ужурашкан
Кызыл хоорайның А.С. Пушкин аттыг национал

библиотеказына болгаш хоорайның мурнуу микрорайонунда уругларның Чуковский аттыг библиотеказының салбырынга эрткен неделяда чогаалчы, журналист Кара-Күске Чооду-биле солун ужуражылгалар эрткен.

70 харлап турар чогаалчының чогаадыкчы ажил-ижинге улуг сонургалды болдуруп, уруглар оон хөй-хөй айтырылганы салып, кайгамчык солун харыларны ап, ооң шүлүктөрүн номчуп, сценажыткан көргүзүп кылдыр ойнаан. Кайы-даа библиотека чогаалчының номнарының делгелгезин кылган. Пушкин аттыг библиотекага Кызылдың 2 дугаар ортумак школазының өөреникчилери киришкен. А мурнуу микрорайонда уругларның чаа библиотеказында 5 дугаар школа-гимназияның өөреникчилери болгаш Элөгес ортумак школазының өөреникчилери киришкени дыка солун болган. Ылаңгыя уран номчулга болгаш кроссворд тывар мөөрейлерге тилээн уруглар суйбелектер-биле шаңнаткан.

Ужуражылгаларга юбилейлеп турар чогаалчының дугайында чогаалчылар Ч.Ч. Куулар, Е.Т. Танова, М.А. Хадаханза, А.С. Шоюн болгаш Тывада сураглыг кижилерниң бирээзи И.М. Сувандии болгаш өскелер-даа солун сактыышкыннары уругларга чугаалап берген.

Солун ужуражылганы организастап турар библиотечкалар Альбина Сортай-ооловна Кара-Салга, Раиса Аркадьевна Санчайга, Айрана Валерьевна Тевекке болгаш Элөгестен башкылар У.Б. Серендак, О.К. Түлүш оларга уруглар өөрүп четтиргенин илереткен.

Бистиң корр.

ТАЙГА ЧЕРДЕ АВТООРУКТА

Республикада эң эки ажилдыг алдын тывыкчыларының бүдүрүлгезинге «Ойна» алдын артели хамааржыр. Олар 1975 чылдан бээр Тожуунуң тайгазында алдын тывыжын казып чорудуп турар. Бояровка—Тоора-Хем аразында автоорукту 1996 чылдан бээр кылып эгелээн. Бо автооруктуң эгезин «Ойна» алдын артелиниң ажилчынары салган. Ажыы-биле чугаалаарга, Бояровкадан О.-Хемниң иштинге чедир автоорукту улуг күштүг машиналар чоруп

турар кылдыр олар кылган турган.

Кажан ТР-ниң Чазаның доктаалы-биле Бояровка—Тоора-Хем аразында автоорукту кылып эгелей бээрге, алдынчылар анаа көрүп орбаан. Кыжын алдын тывыжының ажылы эвээжей бээрге, олар Тожуже дорттап аргыжар автоорукту кылып турар күрүненең механизастаттыңан ажилдар чорудар эргелелинге (С.В. Есипов) дузалажып чедип келирлер. Бо чылын Бояровка—Тоора-Хем аразында автооруктуң 139-тан

156 километринге чедир 16 км автоорукту кылып доозары көрдүнгөн. Оруктуң ол берге участкаго «Ойна» алдын артелиниң 40 ажыг ажилчынары күштүг техниказы-биле ажилдап кыштааннар.

Николай Мамышев биле Анатолий Чымба үр чылдарда «Ойна» артелинде ажилдап чоруур бүдүрүлгениң мурнакчы ажилчынары. Олар база өске бүгү өөрү ажилчынары-биле кады орук тудуунга ажилдап кыштааннар. Кыжын алдынчылар база орукчуларга дузалажы бээр болгаш, тайга черде бо автооруктуң шуудап бар чыдар чылдагааны ында. Бо ийи бүдүрүлгениң ажилчынары тайганың тайгазында бот-боттарын деткижип ажилдап чоруур чүгле тожужуларга ажыктыг эвес, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге төлептиг үлүг-хуузуң кирип чоруурлар.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: «Ойна» алдын артелиниң ажилчынары Н. Мамышев биле А. Чымба.

Василий Балчий-оолдуң чурчу.

Шериг-оол ООРЖАК:

«СУРГАКЧЫЛААШКЫН ТҮҢНЭЛДЕРЛИГ БОЛДУ»

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бо дээрге кадрлар шилип алып, ажылга таарыштыр тургузар ажылдың чүгле эгези-дир дээрзин Чазак Даргазы айыткан. Коррупция-биле демиселди күштелдирери-биле суурларның тус чер бот-башкарылгазындан эгелээш муниципалитетке, эрге-чагырганың дээди органнарынга чедир, тодаргайлаарга бүгү эрге-чагырга органнарынга мындыг ажылды чорудар даалганы Президент берген. Бистиң республиканың хемчээлинге федералдыг төптө ышкаш база ындыг хемчеглерни чорудар. Эрге-хоойлу камгалаар органнарда кым чүнү кылып турарын, канчаар ажылдап турарын, кым чүнү күсели-биле байып турарын билер бис. Олар чонун күсели-биле байып алгаш, эрге-чагыргаже чүткүп турарлар.

Шериг-оол Дизижилович Москвага ажыл-албан кылып чоруп тургаш, республика ужур-дузалыг кандыг айтырыгларны шиитпирлээнин журналистерге таныштырган.

Томск хоорайга В.Путин-биле Ш.Ооржак ужурашканын соонда ийи резолюцияны хүлээп алган, ооң күсүлдезинге хамаарышкан ужуражылгаларны Шериг-оол Дизижилович Москвага эрттирген. Демир-орук тудуунун төлевилелин дугайында Чазак доктаалын хүлээп алырын дүргедедир талазы-биле чугааны РФ-тиң Чазак

Аппарадының харысалгалыг ажылдакчылары-биле кылган, олар Президентиниң айтышканын күсүдир дээш ажылдап турар. Кызылдың ЧЭТ-тиң 15, 16 котелдарының тудуун дүргедедир даалганы РФ-тиң Чазанга болгаш Россияның Чаңгыс аай энергетика системазы акционер нитилелинге Президент берген турган. Шериг-оол Ооржак Энергетика талазы-биле федералдыг агентилелге баргаш С.Оганесян-биле ужуражып чугаалашкан. Сайыт В.Б.Христенко чедип келирге, Кызылдың ЧЭТ-тиң 15, 16 котелдарының тудуунун дугайында айтырыгны чугаалажып шиитпирлээрин ол дыңнаткан.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелин дугайы С.М.Мионовтун хүлээп алышынынга ол киргенин дыңнаткаш, сенатор Л.Нарусованың деңгелинге хуралды эрттиреринге дузалашканын чугаалаан. Кызыл—Курагино аразында демир-орукту тударының төлевилелин дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан. Демир-орук тудуунун дугайында кончук ужур-дузазы улуг төлевилелди конкурсче кириер. Элегес-Аксының кокстуг хөмүр-дажын болбаазырадыр дугайында төлевилелди РФ-тиң инвестиция фондунун конкурсузунче кириер болган.

Ооң аңгыда, Россия Федерациязының Саң-хөө яамызынга,

ооң удуртулгазы-биле ужуражылганы Чазак Даргазы эрттирген. Орта саң-хөө айтырыгларынга хамаарышкан чугааны кылган.

Россия Федерациязының даштыкы херектер сайыды С.В.Лавровтун хүлээп алышынынга Дарга кирген. Кыдат Улус Республика, ол ышкаш Азияның төвүндө күрүнелер-биле экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культура харылзааларын калбартыр айтырыглар дугайында дугуржулганы кылган. Сергей Викторовичден сарыг шажын чүдүлгелиг Тыва, Бурятия, Калмыкия республикаларының удуртукчуларының мурнундан бо чылын Чырыткылыг Башкы XIV Далай-Ламаның моорлап кээринге чөпшээрелди бээрин дилээн.

Ооң-биле чергелештир элээн каш сайгарлыкчылар-биле ужуражылгаларны эрттиргенин Дарга журналистерге чугаалап берген. Чоруткан ажылдың түңнелинде Тывага 40 ажыг каналдыг спутниктиг телевидениени тудуп тургузар тускай эртемниглер-биле дугуржуп чугаалажып алган, олар Кызылда чедип келген.

«Москвага ажыл-албан кылып чорааным түңнелдерлиг болган, ол мээң сагыш-сеткилимге таарымчалыг болду» — деп, Шериг-оол Дизижилович түңнелинде чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Владимир Савиныхтың тырттырган чуруу.

Билдиришкин албас болза...

Роспотребнадзорнуң Тыва Республикада девискээр эргелелин ажил-чорудулгазында кол черни хереглекчилерниң эргелерин камгалаары болур, оларның билдиришкенин сайгарып көөрү болуп турар. 2005 чылда 211 билдиришкин кирген, оларның 91-и азы 43,1 хуузу садыга хажыдышкынарга хомудалдар болган.

Эң-не хөй хомудал аш-чем эвес барааннарның шынарынга хамаарыштыр болган, оларның 70 хуузу бажыга ажыглаага электри херекселдеринге, теле-, радио-аппаратурага, соттуг телефоннарга, идиктерге хамааржыр.

Хереглекчилер садыгыга аас-биле чугаалаар, ону документ кылдыр кылбас, ынчангаш оларның эргелерин камгалаары нарын

болур.

Ынчангаш ийи хоолгалыг кылдыр бижээн хомудалдың бирээзин ат салдыргаш, садыг төлээзинге бээр ужурлуг. Билдиришкенин албас болза, почта дамчыштыр алганын дыңнадыр чагыг чагаа-биле чорудар херек. Ол чугула: ол хүнден эгелээш, садыгы бир хуу хөө төлеп эгелээр.

Садып алыкчыны мегелээн болза, касса чегин шыгжап алып, бараанны ажыглавайн көргүзөр, херечилер херек болур, каражадан кижиниң билдиришкени турар.

Эрткен чылын хереглекчилерниң 82 хуузу негелделерин хандыртып алган.

А. КЕНИН-ЛОПСАН,
килдис эргелекчизиниң оралкызы.

Шыдыраа мөөрейи

Чадаана хоорайның шыдыраа федерациязының ботидекейи-биле апрель 22-23 хүннеринде республиканың барыын талакы кожуннарының шыдыраа маргылдаазы болуп эрткен.

5 кижилиг командалар күжүн шенешкен. Маргылдаага Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл кожуннарның, Ак-Довурак база Чадаана хоорайларның, Теве-Хая суурнун, Чадаананың 1 дугаар школазының «Идегел» командалары киришкен. Чидиг демиселдин түңнелинде Чөөн-Хемчик кожуннун командазы тирилелени чедип алган. Ийги черде ак-довуракчылар,

үшкүзүндө сүт-хөлчүлөр болган.

Маргылдааның ийги хүнүндө Чадаана хоорай чурттуг шыдыраачы Күзел Кууларның чырык адынга тураскааткан маргылдаа эрткен. Аңаа 50 шыдыраачы киришкен. Тирикчи спорт мастеринге кандидат Орлан Сарыглар болган (Чадаана). Ийги чери Владимир Хаян-оол элээн (Улуг-Хем), а үшкүзүн — Валерий Куулар (Өвүр). Тирикчилерниң шаннал-макталдары-даа шыырак болган. Келир чылын мындыг хевирлиг шыдыраа мөөрейин Өвүрге эрттирерин шыдыраачылар дугурушкан.

Калдар-оол КУУЛАР.

Чадаана хоорай.

ХООЙЛУ КҮҮСЕЛДЕЗИН САГЫЫР

Тыва Республиканың Прокуратуразына хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылдакчыларының каттышкан республика хуралы болуп эрткен. Аңаа «Кем-херек үлгедишкенин дугайында дыңнадыгларны учетка ап, бүрүткөп, сайгарып көөрүнүң, учет-статистика чурумунуң дугайында» Хоойлуну республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының күсүдир турарының дугайында», «Организастиг кем-херек үлгедишкенин база дээрбечи чорук-биле демисел дугайында» Хоойлуну күсүдиринге Тыва Республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының кады ажылдажылгазының дугайында», «Күүселде бүдүрүлгезиниң дугайында» болгаш «Суд шиитпирлерин күсүдиринге суд күсүдирчилериниң дугайында Федералдыг хоойлуларның амыдыралда боттанып турарының дугайында» чугаалашкан.

Хуралды башкарып эрттирген республика прокурору Виктор Кизикин бирги айтырыгны чугулап демделгезин. Ол айтырыгга хамаарыштыр илеткелди республика Прокуратуразының истелге килдизиниң начальнигиниң хүлээлгезин күсүдир турар Саида Кунчун кылган.

2005 чылда республикага 10301 кем-херек үлгедишкенин бүрүткеттинген. Ынчалза-даа бо санчурагай ажыл-херек-биле дүүшпейн турар. Учетка албаан, бүрүткеттинмээн кем-херектерни прокурор хыналдалары илереткен. Ол дээрге когаран хамаатыларның Конституцияда көрдүнген эргелерин хажыдып, кем-херектер дугайында билдиришкенин милиция ажылдакчылары чүгле хүлээп алгаш бүрүткээр эвес, аңаа хамаарыштыр хемчеглер алып дугайында «Милиция дугайында» Федералдыг хоойлуда көрдүнген негелделерни чедир күсүдирин баар таварылгаларны илеткелчи демделгезин.

Эрткен чылын 501 кем-херекти учеттан чажырганын прокурорлар илереткен. Оларның 473-үн иштики херектер органнары бүрүткөвээн болган. Ылаңгыя кем-херек үлгедишкенин учеттан чажырап чорук Кызыл хоорайның, Барыын-

Хемчик, Чөөн-Хемчик кожуннарның иштики херектер органнарында хөй болган. Республикада ол көргүзүп беш хуу чедип турар. Кем-херек үлгедишкенинниң учет-бүрүткелениң дугайында хоойлу хажыдышкынарның хамаарыштыр прокурор хыналдаларының түңнелинде 254 негелде бижикти кириген, 249 ажылдакчыны, ооң иштинде ийи удуртукчуну хемчег алган, торгаан.

Кем-херек үлгедишкенинниң деңгелин кылымал кызырарының эң-не непердээн аргазы — кем-херек үлгедишкенинниң бүрүткөвөс, учетка албас, хамаатыларның хомудалдарын, билдиришкенинниң каразыттырган буруулуг кижилер тывылбаан дээш хоойлуну хажыдып, херек оттурарындан ойталаан дугайында шиитпирлерни хүлээп алыры болур. Чижээ, Чөөн-Хемчик кожуннун эмнелгезинге оң талакы эгин сөөгү сыңан Э.К. Ондар кирген. Кожуннун иштики херектер килдизиниң ажылдакчызы РФ-тиң Кеземче хоойлузуңуң 24-кү чүүлүнүң бирги пунктузуңуң бирги кезээнге үндезилээш, херек оттурарындан ойталаан. Кожуннун прокурору Анатолий Монгуш 2005 чылдың декабрь 8-те ол шиит-

пирни солааш, РФ-тиң Кеземче хоойлузуңуң 112 чүүлүн барымдаалап, херекти оттурган, чүге дээрге когаран кижини кудумчуга билдинмес кижилер кемдедир эттээн болган.

РФ-тиң Иштики херектер болгаш Кадык камгалал яамыларының кады хүлээп алганы «РФ-тиң эмнелге албан черлери биле иштики херектер органнарының эмнелге черлеринге алгаш-биле эттедип, балыгладып бертинген кижилер кирерге аразында кады ажылдаар чурумунуң инструкциязын бадылаарының дугайында» дужаал-доктаалды республиканың эмнелге албан черлери күсүдирин баар таварылгаларны прокурор хыналдалары илереткен. Балыг, бертик-межел, эттеткен аарыг кижилер эмнелгелерге кирерге иштики херектер органнарынга эмчилер дыңнатпайн баар таварылгалар кайы хөй. Ылаңгыя Барыын-Хемчик кожуннун эмчилериниң дыңнатпааны беш кем-херекти илереткеш, херектерни прокурор оттурган. Эмнелгелерге кирген эттеткен, кемдээн кижилерниң дугайында дыңнатпааны дээш иштики херектер органнары херекке албас, кады, демниг ажылдарын негевейн баар таварылгалар хөй. Чижээ, Улуг-Хемниң эмнелгезинге кирген бертинген, улуска эттеткен кижилерниң аарыының дугайында карточкаларын иштики херектер органнарынга кирген кем-херек үлгедишкенинниң дугайында медээлер, хомудалдар-биле демейлеп, сайгарып, өөренип көргөш, беш кем-херек үлгедишкенинниң учетка тургускан, оларның дөртү аар үлгедишкени болган. Чамдык кожуннарның иштики херектер килдистерин кем-херек үлгедишкенинниң дугайында дыңна-

дыгларны, хомудалдарны учетка албайн, аңаа херектер кылдыр үндүр бижип турарын прокурорлар илереткен. Чижээ, Мөңгүн-Тайга кожуннун прокурору үндүр бижипкен материалдарны хынааш, РФ-тиң кеземче хоойлузуңуң 213 чүүлүнүң 1-ги кезээ езугаар үш кеземче херээн оттурган.

Эрткен чылын кем-херек үлгедишкенинниң учедун иштики херектер органнарының канчаар боттандырып турарына хамаарыштыр прокурорлар 88 хыналданы кылганын илеткелчи чыылганнарга дыңнаткан. Кызыл хоорайның прокуратуразы РФ-тиң Кеземче хоойлузуңуң 145 чүүлүнге хамаарыштыр сес хыналданы кылган, ооң түңнелинде чажырытылган 135 кем-херек үлгедишкени илерээн, ол дээш чаңгыс-даа кеземче херээн оттурбаан. Барыын-Хемчик кожуннун прокуратуразы бо талазы-биле беш хыналданы кылгаш, учеттан чажырган 71 кем-херек үлгедишкени илереткен, аңаа хамаарыштыр чүгле чаңгыс херекти оттурган.

Бо чылдың баштайгы ийи айында республикага 1393 кем-херек үлгедишкенин бүрүткеттинген. Ол эрткен чылдың бо үезинге деңгээрге, 135 кем-херек үлгедишкенин көвүдээн. Бо үениң дургузунда прокурорлар учеттан чажырыткан 91 кем-херек үлгедишкенин илереткеш, учетта катап тургускан. Кем-херек үлгедишкенинниң дугайында дыңнадыгларны бүрүткөп, учетка алып дугайында хоойлунуң хажыдышкынарның дугайында 34 меделди прокурорлар киригеш, ооң түңнелдерин чугаалашкаш, иштики херектер органнарының 26 албандужаалдыг ажылдакчызын хемчээп торгаан.

ТР-ниң Прокуратуразында

В.КРИВДИК.

Национал төлевилел: агроулетпур комплекзинин хөгжүлдөзү

РОССЕЛЬХОЗБАНК: бистиң чээливис — бизнести хөгжүдөрүнче орук-тур!

Бо чоокку чылдардан эгелеп, Тываның девискээринде бактаап турар банкылар, оларның аразында «Россельхозбанкның» Тывада салбыры биче болгаш ортумак агробизнесе ажилдап турар сайгарлыкчыларга улуг күзелди-биле чээлини берип турар апарган. Оларның банкыдан чээли алырынга негелделери элээн бөдүң: эвээш санның документилер, оларны дүрген долдурары, банкыдан чээлиге акша алганы дээш ону төлээриниң өй-тап хуузу, долаа салырының хөй талалы. Бо бугу негелделер — «Россельхозбанкның» Тывада салбырының биче болгаш ортумак агробизнесе чорудуп турар сайгарлыкчыларга чээли бээриниң программасынга дүжүп турар.

«Көдээ ажил-агыйны хөгжүдери» деп национал төлевилелдиң кол угланышкынарның бирээзи — хууда дузалал ажил-агыйже көрдүңгөн. Бо талазы-биле биче болгаш ортумак бизнесте хаара туттунган көдээ бараан бүдүрүкчүлери тускай программалык чээлини канчаар долдурары? Ону кандыг сорулгалык берип турары? Документилер долдурарда кайы хире це негеттинерил? Чээлини каш акша-түңге ап болурул?

Устүнде адаттынган болгаш өске-даа айтырылгарга «Россельхозбанкның» Тывада салбырының директору Татьяна Авида харылап, ону «Шын» солунунуң номчукчуларының кичээнгейинге бараалгадып тур.

— Татьяна Доржуевна, «Россельхозбанк» ААН-ниң Тывада салбырының кылыр болгаш кылып чорудуп турар ажилының, ооң сорулгаларының дугайында номчукчуларга сонургадып көрүңерем?

— Банкының ажил-чорудуунуң кол сорулгалык болза, агроулетпур бүдүрүлгезиниң адырында өнү хевиринден ылгал чокка, көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң бүгү адырларында өнчүнү бүгү хевирлериниң бараан бүдүрүкчүлериңиз комплекстик хандырылгасынга банк ачы-дузазын чедирери болур. Бир чугулалап айтып каар бодаан чүүлүм бар. Ол дээрже Россияның-даа, Тываның-даа агроулетпур комплекзинде чорудуп турар акша чээливи болгаш саң-хөө-экономиктик политиказын чорудары-дыр. База бир кол сорулгалык — РФ-тиң Президентизи В.Путинниң эгелээшкени-биле санадап үндүрген «Агроулетпурну хөгжүдери» деп национал төлевилелди үениң негелдезинге дүүштүр амыдыралга дарый боттандырылган — хүлээлгевис. Бо ажил дээрже бистиң «Россельхозбанкның» ажилдакчыларының көдээниң ажил-ишчилеринге чээлилерни (аргалык-ла болза, кыска хуусаа дургузунда херек ужурул банк документилерин сайгарып көргөш) бээр дээш кызып чорудуп турар ажил-чорудулганың кол угланышкыны болуп артар. Көдээ ажил-агыйда биче болгаш ортумак бизнеске чээли бээр дээр чижекти: банк продуктунга бөгүн сонургал канчаар-даа аажок улуг апарганын билер силер. Бистиң ажилдап кылган хемчеглеривисти чээлини, шынап-ла, төлөп шыдапкы дег ажил-агыйлыг, акша-шалыңгы чээли херек-лекчилериниң дөгезиниң негелделерин болгаш акша сонургалдарын өөренип көрүп тургаш, тургускан чүве. «Агроулетпур комплекзин хөгжүдери» деп национал төлевилелди акшаландырырынга хамаарыштыр алыр болза, бистиң программасы иштинде ийи лимит (тариф планы) бар. Биргизинде, 150 муңдан 300 муң рубльге чедир хууда дузалал ажил-агыйлыг кижилерге чээли бээр. Ийгизинде, 200 муңдан 10 миллион рубльге чедир доктаамал болгаш орукталык ажилдап турар, ажил-херээ (бизнес дээрин ол) элээн шуудай берген күрүнениң болгаш муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгелерге, көдээ ажил-

агыйның бүдүрүлгө кооперативтеринге чээлини аңгылап берип тур бис. Банкының хуузу ала чайгаар-ла тариф планнарында тудуштуруп каан: чылда 14 хуулу төлээр. Чээлиниң төлээр хуусаазын тодарадырда, ону чээли алыкчызы кандыг сорулгалык алганын көрүп тургаш тургузар. Оон аңгыда сонгаарлап болбас херек-лек чээлизи деп билишкениң акшаландырышкынын чорудуп турар бис. Ооң хуузу бир аңгы — ону херек-лекчи боду төлээр апаар. Дузалал ажил-агый чорудуп турар өг-бүлелерниң банкыдан алган чээлизи хуузу ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы төлээр-биле хүлээлгени дорт алган. Уткан-дыр мен. Евро болгаш америк долларга чээли алырының хуузу 10 хуудан өрү болур кылдыр доктааткан бис.

— Устүнде чугааладынар. Кол сорулга — көдээ ажил-агыйны хөгжүдери, мал болгаш чер ажилының продуктуларын бүдүрерин көвүдедири бооп турардыр. Дузалал ажил-агый удуртукчуларга элээн тодаргай харыдан берип көрүңерем. Тываның эт, сүт, тараа бүдүрүкчүлери — Саян артының: Ачинск, Минусинск, Абакан, Новосибирск, Красноярск, Алтайның сайгарлыкчыларынга чижилге, адаан-нажылга талазы-биле көзүлдүр-ле уттуруп турар болгай.

— Ийе, шын харын. Эт, сүт, тараа продуктуларын бүдүрер болгаш болбаазырадыр талазы-биле Тыва — Россия база Сибири-ниң өске регионнарында оран-чок чыдып калганывысты миннир апаар. Чижилге уттуруп турары-высты медресе билер ужурул бис. Ынчангаш Тываның хууда дузалал ажил-агый удуртукчуларынга эптиг байдалды тургустунуп келгенин барымдалааш, бо чылдың (2006 ч.) ийги чартындан эгелеп, эт болгаш сүт продуктуларын бүдүрер база болбаазырадыр ажил-херекке (бизнеске) боттарының төлөптүг үлүүн кирип эгелээрине бүзүрөп тур мен. Чижилге дидим базымнар черле эгелээр апаар. Өске регионнарың сайгарлыкчыларынга акша-төгериности «белекке» берип, оларны азырап, бюджеттеривистиң орукталык кезээн долдурар туржук, боттарывыс «чарык деспилиг аркан» херээ-вис чүл? Устүнде айтырылгары-

нарга тодаргай хары негээн болгай силер.

Дузалал ажил-агыйлыг өг-бүлелерге хамаарыштыр алырга, бирээде, уксаалык малдар: инек, хапан, чылгы мал, өшкү болгаш малдың өске-даа хевирлерин садып алырынга чээлини бээр. Аңаа улаштыр төрүүр мал садып алгаш, ооң баш санын өстүрер, чаа кажалар тудуп алыр, өдек-кыштагың капитал септелгезин кылыр, көдээ ажил-агый продуктуларын болбаазырадыр биче цехтерниң дериг-херекселдерин, чер ажилы чорудары-биле машина-техника, тараа үрезини садып алыр болгаш көдээниң чурттакчызының негелде-херекселдерин хандырырың, ооң чуртталгазын экижидеринче, амыдырал байдалын бедидеринче угланган сорулгаларны боттандырап улуг сагыш салышкынын негеп турар национал төлевилелди акшаландырагы-биле күрүнениң үндүрүп берген акша-төгериин чөптүг, дарый ажылгаар күзелдиг бедик сорулгалык, дидим, чүткүлдүг чээли алыкчыларыңа хуузу чок (чээли алыкчызы боду хуу төлевес), кыска болгаш узун хуусаалык чээлилерни шаптараазыңнар, олбо чылдагааннар тургустайн, кандыг-даа чугаа чокка берип тур бис. Ажылы-биле чугаалаайн. Корткан херээ чок, шынап-ла, ажил-даар күзелдиг кижилерни деткири-биле банк сагыш салышкынын көрүп, олар бут кырынга туруп алзын дээш чээлини төлээр хуусаазын сонгаарладыр үелерни көрүп каан.

— «Россельхозбанкның» Тывада салбыры чээлини алыксаан-на кижилер бүрүзүңге берип турар бе, азы...? Ону алырда кандыг-кандыг кол документилер негеттинерил?

— Бистиң тодаргай программасы — эвээш орукталык өг-бүлелерге болгаш ажил-херээ куруг черден эгелээр бодалдыг, агробизнес талазы-биле шуут арга-дуржулгалык чок чээли херек-лекчилеринге таарыштыр тургустунмаан дээрзин ажылы-биле чугаалаар бодалдыг мен. Дорту-биле алырга, алыр шалыңгы ооң амыдыралыңа четир болгаш артар, билдингири-биле тайылбырлаар болза, алган чээлизи төлөп шыдаар хире «балдырлыг» дузалал ажил-агыйлар, көдээ бүдүрүлгелер-биле ажилдаары-выс билдине берген боор. «Россельхозбанк» неделя дургузунда 5 хүн ажилдаар.

Келиңер, чалап тур бис, харылзажыр телефон: 1-17-38.

Күзелдиивис-биле силерниң бүгү айтырылгарыңа тодаргай болгаш билдингири харыларны бээр бис! Бис кандыг-бир фирманы азы сайгарлыкчыны акша-көпөк-биле хандырап дивейн, а бизнес ажил-херээ бүдүрүп турар көдээ ишчилерни акшаландырагың кичээнгейин угландырып келдвис. Ол ажилды канчаар эгелеп турар силер дээр болзуңарза, бир дугаарында, чээли алыкчызының саң-хөө, акша-көпөк талазы-биле байдалын өөренип көөрү — бирги чергениң айтыры оло.

— Чээли алыр дээш чадажып, хөй-хөй хонуктар дургузунда банк чанында ыравас чонга чүңү чугаалап болур силер, Татьяна Доржуевна?

САКТЫП АЛ!

«Россельхозбанкның» кожуннарда ажиткан төлээ черлери:

Ады	Адреси
Төп салбыр	Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу, бажың №3
Хоорайның	Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, бажың №2
Таңды	Бай-Хаак суур
Барыын-Хемчик	Кызыл-Мажалык суур
Бай-Тайга	Тээли суур
Мөңгүн-Тайга	Мугур-Аксы суур
Өвүр	Хандагайты суур
Чөөн-Хемчик	Чадаана хоорай
Чаа-Хөл	Чаа-Хөл суур
Улуг-Хем	Шагаан-Арыг хоорай
Чеди-Хөл	Хову-Аксы
Кызыл кожун	Каа-Хем суур
Би-Хем	Туран хоорай
Каа-Хем	Сарыг-Сеп суур
Тожу	Тоора-Хем суур
Эрзин	Эрзин суур
Тес-Хем	Самагалдай суур

— Чээли алырының документилерин долдурар талазы-биле күсеттинмес хире улуг негелделер салбайн турар бис. Тыва чон элдеп чаңгы чон-дур ийин. Бичи бергелер оруувуска таваржып кээрге, «ол херекчок чүве-дир оң» деп, дедир тепкеш туруптар аан. Ажил-амыдыралым дээш кызымаккай болур болза, хамык «шаптараазыңнарны», негелделерни шыдажып эрткеш, бүдүрүп эгелээ ажил-херээниң кандыг-бир түңнелин черле көөр болгай. Сорулгалык чедип алыр дээр кижилерниң чедип алыр дээр кижилерниң күүседир апаар. База катап чугаалаайн. Бистиң ажылывыс — акша-төгери-тир. Негелде дээрже негелде-ле болгай. Ажылы-биле алырга, чээли алыкчыларыңа уткүштүр базымнарыңа дыка хөйну кылган бис. Оларны маңа та-йылбырлаар дээрже, солун арны кызылы-дыр. Номчукчуларның кичээнгейин дараазында саналдарже угландырап бодаан ийик мен. Бирээде, чээли алыр документилер алыр, дужаар дээш хөй удаа Кызылче кээп турган ажылы чок. «Россельхозбанкның» төлээлекчи ажилдакчызын Тываның бүгү кожуннарында тургузуп каан бис. Чээли алыр күзелдиг кижилерниң бүгү документилерин бистиң ажилдакчывыс кожун төвүңге боду долдургай, Кызылга, төп банкыга кээп дужааптар. Ол документилерни «Россельхозбанкыда» тургустунган тускай комиссия кыска хуусаада сайгарып көргөш, чээли ап болур кижилерни тодарадып каар. Бо таварылгада чээли алыкчызының кандыг-бир шынзылга бижии азы документизи четпес болза, дарый четчелеп эккээрге, чээли алырыңа чөптүр берип тур бис. Чижээ, апрель 24-те (2006 ч.) 86 билдиришкени сайгарып көрдүс. 76 кижиге чээли бээр шийтирни үндүргөш, чүгле 6 хире кижиниң билдиришкенин сонгаарладып кагдывыс.

— Үе дээрже, акша дээр болгай. Чээлини дүрген бээр дээш кандыг хемчеглер алдынып турарыл? Республиканың кожун, суму чагыргаларының чээли алыр ажилды канчаар организаптап турарыңа болгаш силерниң удуртуп турар салбы-

рыңарның ажил-чорудулгазыңа хамаарыштыр үнелелден берип көрүңерем, Татьяна Доржуевна.

— Федералдыг Чазактың «Агроулетпурну хөгжүдери» деп төлевилелди боттандырагыңа үндүрүп берген акша-төгериң болгаш чээли алыр ажилды Тываның чамдык кожуну, суму чагыргалары, мээр бодап турарым езугаар алырга, четпес организа-таан, көдээ суурларда чээли алыкчыларының саны аажок эвээш-тир. Мээр дыңнааным бир чижекти көрээлинер. Кызыл хоорай-биле кожа чыдар Кур-Чер сумузу дижитке. Февраль 9-та (2006 ч.) суурга болган улуг хурал үезинде 41 кижиле чээли алыры-биле адын бижиткен. Май 10-нуң медээзи-биле алырга, ол 41 кижиниң иштинден чүгле чаңгыс кижилер документилерин шын долдургай дужааган. Артканнары кажан дужаарыл?... Шын чугааладынар. Үе чидирери дээрже-ле, акша чидиргениңе денчежири деп чүүлүг бодалды сөгледиңер. Аргалык-ла болза чээлилерни дүрген чонга чедиштир бээр-биле боттарывыстан хамааржыр бүгү-ле негелделерни чигедир дээш болур-чогур хемчеглерни алдывыс. Документилерни 10-15 хонук дургузунда сайгаргаш, харызын берип турган болзувуса, ам ол сайгарып көөр ужурул үени мырыңай эвээжидип, бир неделя дургузунда чээли алыкчыларыңа чогуур харыларны бээр хуусааны дугуржуп көөр бодалды бис. Бистиң банкының ажилдакчыларының адресинге келген чемелээшкениң хүлээп албас бис. Чүге дээрже чээли алыкчыларының документилерин сайгарып, чурумнуг, аай-баштыг болзун дээш дүннүң караңгызыңа чедир, дыштаныр хүннерде безин ажылывысты бодап, бар-ла күжүвүстү үндүрүп, чонувус ажил-агыйын уштап-баштап алгаш, амыдыралың байдалын экижидип алзын дээр бодал-биле бүгү болдунар хемчеглерни алыр апаар бис. «Россельхозбанкның» чээлизи дээрже, агробизнеси хөгжүдөрүнче орук-тур. Ынчангаш республикада эрге-чагырганың бүгү адырларының удуртукчулары билчишкениң, чаңгыс демиң ажилдаарыңа кыйгырдым.

Айтырылгары Танов ЧИГДЕН салган.

«РОССИЯНЫҢ ПАТРИОТТАРЫ» — Чаа политиктиг партия

«Россияның патриоттары» деп аттыг политиктиг партияның 6-гы съездизин чоокта чаа, апрель 5-те, Москвада Ада-чурттуң Улуг дайынының төп музейинин хуралдаар залына болуп эрткен. Ук съездиге партияның удуртукчузу Геннадий Юрьевич Семигин партияның сес ай иштинде ажил-чорудулгазының түңнелдерин үндүрүп тура, мынча дээн: «Россияның патриоттары» бодун езулуг партия апарган дээрзин бадыткаан. Россия чонунуң сонуургалдарын, эрге-ажыктарын камгалап эгелээн, чон ортузунга ажил-херээн улам ханылаткан, өзүп-мандып, сайзырап олар партия-дыр деп дидими-биле чугаалап болур. Бистиң эчис сорулгавыс билдингир — кижилер бүрүзүнүң, оон өг-бүлезинин, Россия чонунуң чаагай чоруун, аас-кежинин магадылап турар сүр күштүг, делегейге улуг салдарлыг, сайзыраңгай Россия».

2006 чылдың март айда эрткен соңгулдаларның түңнелдеринде «Россияның патриоттарының» төлээлери чамдык областарның Хоойлужудулга хуралдарының депутаттарына соңгутканнар. Партия боду чурттуң 37 партияның аразындан баштайгы сес партияның санынче кирген. Бо дээрге, бир дугаар соңгулдаларга киржип турар эң аныяк партияга улуг чедишкен-дир.

Соңгукчулар бо удаада партияның хүлээп алганы боттуг, ажил-херекчи Программаны дээш үнүн бергендер деп, съездинин делегаттары демдеглээннер. «Россияның патриоттарының» Программаны чараш сөстөр бижээн саазын эвес, херек кырында боттандырып болур, бөдүүн кижиниң амыдыралын экижидеринче угланган хемчеглер-дир. Геннадий Семигинин удуртканы профессионалдардан тургустунган чоннуң чааза бо Программаның кол угланышкынарнын амыдыралга боттандыра дээр ажилдап турар.

6-гы съездинин делегаттары Программаның чаа редакциясын хүлээп алганының соонда, Программа бөдүүн ажил-ишчи чоннуң сеткил-хөөнүңе улам чоок апарган.

Партияның Тывада регионалдыг салбырының мурнунда чымыштыг ажилдар хөй. Кижилер бүрүзүңгө, өг-бүлө бүрүзүңгө партияның Программаны таныштырар, ооң кол угланышкынарнын чедингир кылдыр тайылбырлар. Олигархтарның, дүжүметтерниң күчү-дарлалына удур туржундан кортпас, бачыттыг реформаторларның сандарадып каан чурттуң өрү көдүрүп шыдаар политиктиг күш тывылган-дыр деп бөдүүн кижилер Программа-биле танышкаш бодай бээр кылдыр ажилдаар уjurлуг бис.

«Коммуналдыг анкета»

деп акция

«Россияның патриоттары» партияның эгелээшкени-биле Россияның регионнарында «Коммуналдыг анкета» деп акция чоруп турар. Тываның регионалдыг салбыры ол акцияда киржип эгелээн. Партияның активчилери анкеталарны база хуудустарны чурттакчыларга чедирер болгаш харызын алырлар. Чуртталга фондузунуң амгы байдалын, коммуналдыг бүдүрүлгелерниң канчаар ажилдап турарын ол анкеталардан билип алыр бис.

Чуртталга фондузунуң нити байдалы кандыгыл, чурттаар оран-саваны канчаар чаагайдыр дээш, айтырыл-ла хөй. Ынчангаш бистиң анкетавыс коммунал адырда бүгү бергелерни билип алырынче угланган. «Россияның патриоттары» чуртталга-коммунал ажил-агыда амгы үеде байдал кандыг бооп турарын тода билип алыксап турар. Анкеталарга харыларны өөренип, сайгарып көргөш, партия бодунуң национал төлевилелин тургузар. Ук төлевилел улуг эвес-даа бол, херек кырында боттандырып болур ажил-херектер болур.

Өске партиялар ышкаш эрге-чагырганы алкаш, ынчан чонга дуза кадып эгелээр бис деп чегей бодал бисте чок. Кижилерге ачыдузавысты көргүзүп эгелээн бис. Россияның чамдык регионнарында чурттаар бажыңнарны тударына партия киржип эгелээн. Хоочуннарның база ажи-төлүн чааскаан азырап олар иелерниң бажыңбалгадын септээринге дузалал турар бис. Бистиң партияны идип үндүргени «Аас-кежиктиг кижилер — аас-кежиктиг чурт» деп национал сорулганы күүседиринге эвээш-биче-даа бол, үлүг-хуувус ол-дур.

«Россияның патриоттары» партияның Тывада салбыры «Коммуналдыг анкета» деп акцияга идепкейлиг киржиринче Кызыл

хоорайның чурттакчыларын кыйгырып тур бис. Чырык, чылыг бажыңга чурттаары — кижилер бүрүзүнүң күзели. Коммуналдыг ачыдуза чедирилгези шынарлыг болурун база күзээр бис. Изиг, соок сугунуң, электри, чылыг энергияларының өрткөтери, тарифтери чүгө ылгын аъттың маңындан дүрген өзүп турар апарды? Чылдагааны чүдөл? Бола бүгү айтырылгарга харылар Г.Семигинин баштааны Улусчу чазактың ээлчеглиг хуралына чуртталга-коммунал ажил-агының адырына амгы байдалды чугаалажырына кол барымдалар болур. Чуртталга-коммунал комплекзинге реформаларны чорударының чаа оруктарын Улусчу чазак М.Фрадковтуң чазаанга сүмелеп, чонга чарлап чедирер сорулгалыг. Кол-ла чүве — коммунал адырны хөгжүдеринге херек саң-хөөнүң хөй кезин күрүне үндүрер уjurлуг. Ол аар чүктү бөдүүн кижилерниң, кырганнарның болгаш инвалидтерниң экинге чүктедирин соксадыр.

«Россияның патриоттары» бюллетеньниң 3 дугаары чырыкче үнген

Чырыкче үнген бюллетеньниң бирги арнында «Кажан бистер каттышканывыста, кандыг-даа эрге-чагыргадан күштүг бис» дээн домакты улуг үжүктөр-биле парлаан. Шак кол девизтиң адаа-биле партия чамдык областарга, республикаларга бо чылдың март 12-де эрткен соңгулдаларга киришкен. «Россияның патриоттары» эрге-чагыргада келген» деп медээде бижээни болза: «Дуржулгалыг политиктиг ойнакчылар биле деңге турушкаш, соңгукчуларның деткимчезин алган чаңгыс-ла партия бисти болду. 2005 чылдың июль айда партия бүрүткелди эрткен болза, бөгүн Россияның 37 партияларның эң аныя — «Россияның патриоттары» чурттуң сес кол партияларының санынче кирген. Ийет, бистиң алган түңнелдеривисти бедик деп санаары берге. Ынчалза-даа баштайгы соңгулдаларга ол хире түңнелди алыры биске чедишкен-дир. Боттуг ажил-херектерлиг, чаа курстуг каттыштырыкчы политиктиг чаа күш «Россияның патриоттары» дээрзин чон эскерип, сонуургал эгелээн деп билип турар бис».

«Бистиң акша-шалыңывыс чүгө эвээш болуп артпышааныл?», «Чүгө байлар уламанай байып турарыл, а яды-түрүл чон уламанай ядарап бар чыдарыл?», «Чүгө Россияның чону эвээжеп турарыл?», «Чүгө кадыкшыл бисте эң-не кол берге айтырыг деп санаттынмайн турарыл?», «Чуртталга-коммунал ажил-агы чүгө бисте чуртталга-коммунал сандараашкыны апарганыл?». Эрге-чагырга туткан кижилерниң харылаарындан коргар беш айтыры бо-дур. Үстүнде бюллетеньде ол айтырылгарга дорт, долу харыларны берген.

Бюллетеньде Улусчу чазактың хуралының материалдарын парлаан. Россияның регионнарының сайзыралының дугайында айтырыгны ук хуралга чугаалашкан. Партияның кол тезиси — Регионнарга хамаарыштыр Төптүң политиказын эскерттир. Улусчу чазак бо талазы-биле чеди тодаргай саналдарны кирип турар.

Чурттуң политиктиг системазында байдалды бюллетеньде мынчаар бижип турар: Конституция Россияны демократтыг, федералдыг күрүне деп чарлаан, кол-кол күрүне органнарында, тус чер бот-башкарылганына соңгулдаларны эрттирер деп магадылаан. Эрге-чагыргаларны аңгылаар, хамааты бүрүзү күрүнени башкарына

киржир эргелиг, соңгуур болгаш соңгуулар эргелиг дээн. Херек кырында чүңү көрүп турар бис. Демократия, федерализм чыл келген тудум политиктиг системадан чүгдунуп бар чорлар.

Күрүне Думазы биле Федерация Чөвүлели күүседикчи эрге-чагырганың, ылаңгыя Федералдыг чазактың шийтпирлерин деткиир, оларны хоойлужудулга деңгелинге бадылап бээр хуралдар апарган.

Губернаторларны чон соңгувастан. Москвадан томуйлап каар ол-ла. Ол-даа эвээш-тир: тус чер эрге-чагыргаларының удуртукчуларын дорт томуйлап эгелээни илдеңи-биле билдинип тур.

Федерация Чөвүлелинде чоннуң соңгаан чаңгыс-даа төлээзи чок, үстүрттен таарыштыр томуйлап каан кижилер бар. Эрге-чагырганың коридорунче хостуг кирер, улуг даргалар-биле өң-тала, оларның эрге-ажыктарын камгалаан лоббистер база курлавырже үнген политиктер ында колдап турар. Оларның хөй кезин Москва хоорай чурттуг даргалар, байлар.

Күрүне Думазының чаңгыс мандаттыг округтарга соңгулдаларны дүжүргени дээрге, соңгукчу кижиниң бодунуң депутатын шилиир эргезин казаны ол-дур. Бөдүүн кижиниң Күрдуманың депутаты кылдыр депшиттирер, соңгуттурар эргези-даа, шаа-даа чок. Партия даңзызынче кижилер бүрүзү кирип шыдаас, хөй акша, харылзаа херек.

Бөгүн бистиң караавыста Россияның «үстүндөн чагыртыр демократиязының» сөөлгү кирбиштерин салып үндүрүп тур. Мурнуң каастап каан хөй партияны демократияны тургускан. Кандыг партияны төлээлекчилер эрге-чагырганынче кирирери азы кирибезин чон үнүн берип тургаш шийтпирлээр турган болза, чоннуң ол эргезин Төп бодунуң холунга мөөңнеп эгелээн: соңгулдаларже кайы партияны кирирери, кирибезин Төп шийтпирлеп каар апарган.

Башкарыкчы партия кылдыр томуйлаткан «Чаңгыс эпитг Россия» партиязын соңгулдаларга деткиринче чурттуң бүгү административтиг курлавырларын октаан.

Чылдан чылче чонче чаңгыс ол-ла элп калган көзөрлерни октап тур. Чылдан чылче чонче чаңгыс ол-ла удуртукчуларлыг ол-ла партияларны сыгап тур. Соңгулда мурнунда чырыткылыг амыдыралды, чыргал-кежикти бөдүүн чонга азаап каан партиялар, эрге-чагырганы алгаш, рольдарын, гонорарларын үлежип алгаш, чон аразынче кирбестедилер.

Чуртту берге байдалдан канчаар уштурунуп, сайзырадырының оруун билер бис. Бир эвес күрүнениң бүгү ажил-херезиниң төвүңе кижилер, ооң аас-кежин, чаагай чоруу турбас болза, Россияны хөгжүдери берге дээрзин амыдырал көргүскен. «Россияның патриоттары» партия база Чоннуң чазаа «Россияның сайзыралының чаа курузун» ажилдап кылган.

Чаа курс — бистиң Ада-чуртувустун, кижилер бүрүзүнүң чаа амыдыралы-дыр. Ыраккы келир үеде эвес, а бо удаас келир чылдарда амыдыралывыс-тыр. Чаа курс — бистиң күзелювис, идегеливис база аас-кежиктиг келир үеде бүзүреливис-тир. Бүгү бергелерни шийтпирлээриниң боттуг санаашкынарны, механизмери болгаш оруктары-дыр.

Чүгле «Россияның патриоттары» партияда «Россияның чаа курузу» деп программа бар. Чүгле ол партияның тургусканы Улусчу чазак федералдыг деңгелде болгаш чамдык регионнарда ажилдап турар.

«Россияның патриоттары» политиктиг партияның Тывада салбырының адреси: 667009, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың дугаары, 11 «А», тел. 5-42-18.

Партияның Тывада салбырының парралга бөлүү белеткээн.
(Өртээн төлээн).

Алдан-Маадыр оруктары
Арзаң-корзаң, оңгул-чиңгил.
Авточычаан, машина-даа
Аңдарлы бээр чыгыгы чоржук.
— Ойт, бо сен чүңү-ле мынчаар
шүлүктөй бердиң? — деп, эжи
айтырган. Оон эжи тургаштын:
Оңгул-чингил оруктарны
Оргулаза, дескилезе.
Корзаң даштыг оруктарны
Хоюглаза, дескилезе — деп, удур
шүлүктөй каапкаштын:
— Машинам дугую бо корзаң
шиш дашка үскештиң чарлып кагды

ОРУКТАРНЫ ОВААРЗА ЧҮЛ?

ышкажыл? Бо оруктарны кандыг албан чери, кайы организация харылаары орта-ла билдинмес чүве дээр-дир. Кара баарның көгү сөктүр чыгыгы халалы-ла оруктар-дыр ийин бо. База-ла эжи тургаштын:

— Чадаананың орук черинден аңгыланган, ам кожуун иштинин оруктарын Сүт-Хөлдүң суггарылга эргели, кожуунун удуртулгазы харылаар деп-даа чугаалар бар-дыр.

Чадаананың орук чери
Шагда сагыш салбастан дээр.
Сүт-ле-Хөлдүң суг-ла чери
Шүттүңүп турар дээр-дир.

Бо дээрге, хөөреткен одуруглар эвес-тир. Шынап-ла, Алдан-Маадырдан куду алзы Ак-Даш, Бора-Тайга, Кара-Чыраа, Кызыл-Тайга, Хер-Тайгага чедир оруктар оңгул-чингил, деңдески эвес. Оваарымча чок чоруур болза, ондагайлыгы сүргей мал-маган-даа, кижилер-даа, машина-техника-даа ойда-доңгая дүжүп болур-ла. Ол хамаанчок кожуун төвү Суг-Аксы суурнуң чамдык кудумчуларының машина маннаар оруктарының багайын кандыг дээрил.

Суг-ла-Аксы оруктары,
Чударгайы кончуг чоржук.
Чадаг-терге, машина-даа
Чылча дүжөр чыгыгы чоржук.

Оруктар — амыдыралдың судалы дээрзин кым-даа маргыжып шыдаас. Бир эвес орук-чириктер багай, таарымча чок болуп болза, амыдырал дең-дески эвес болуру билдингир. Ынай-бээр чорук-херек кылган чонга-даа, машина-техниканың-даа эдилелинге, оон кедерезе озал-ондактар-даа бооп болур. Оода чадаарда бөдүүн арга-биле корзаң сай-даштарын, оңгул-чингилдерин дескилей чазап каар болза, чоннуң сеткили өөрүүр-ле болгай.

Орук-чирик харылзаазын
Орта билер дарга-даа чок,
Удур-дедир чуу кажың
Ужуру шуут билдинместээн.

Бот-боттарыңче удур-дедир чаа кажып, чарбыжып турбайн, оруктарны оваарып, кандыг-бир аргазын тып, сүмележип тургаштын, ажил-агыны кылып бүдүрер уjurлуг-ла болгай. Акша-төгери, кывар-чаар материалдар, техникага үскештиң турары билдингир харын. Ынчалза-даа бот-боттарын ханы билчишкен-биле сен менээ, мен сенээ дээн ышкаш, амгы рыноктуг «хоойлузун» чүге ажылап болбас деп. Ол-бо берге чуйу кажып турбайн, тус чер бот-башкарылганынче кирген төлээде, тус-тус сумуларның, эрге-чагыргалары-даа, албан черлери-даа, орук-чирик талазы-биле харылзаалыг агентилелдер-даа кады звин-демин каттыштырып тургаштын, чоннуң чоон оруктарының байдалын экижидип алырының барым-даазы черле бар болгу дег. Маана сырый харылзаа, демнежилге херек.

Бо кыска чүүлчүгөш чүгле кожуун девискээринин иштики оруктарының байдалын чуруп көргүскен. А кезек черлерже, хемнерже баар оруктарны ытпаан-даа херекчок.

Кижилер мээзи шимчээр чыгыгы
Эдип чазаар баштыг дарга
Эрте дээр тывылбас бе?
Санаа биле Даңзын-оолга
Санал-дилег киризе-даа чүл?

Алдын-Хоо ШИРБЕКЕЙ.

Тээли ортумак школазының 70 чыл оюнга

Доозукчуларын үдевишаан...

Бистиң Тээли ортумак школазы тургустунганындан бээр 70 чыл болган оюн бо хүннерде демдегелеп эрттирп турар. Амгы үеде бо школада 79 башкы ажылдап, 831 өөреникчи өөренип турар. Школаны аныак директор база-ла бо школаның доозукчузу, информатика башкызы Оюн-оол Николаевич Ооржак билдиги удуртуп турар. Өөредилге эргелекчилери Алефтина Чылбак-ооловна Хомушку, Долаана Белек-ооловна Опакай, Надежда Акимовна Септел өөреникчилерниң билининиң шынарын бедидер, башкының ажылын дээштиг болдуруп сорулга-биле школа иштинге янзы-бүрү темаларлыг семинарларны, педагогиктиг чөвүлелдерни эрттирп туралар.

Школада эртем талазы-биле өөредилге эргелекчизи Надежда Акимовна Септелдин удуртулгазы-биле «Профильди өөредилге болгаш профиль мурнунун белеткели» деп шенелдеде бистиң школавыс ийи дугаар чыл ажылдап турар болгаш бо ажил талазы-биле кожуун иштинин баазалыг школазы болуп турар. Амгы үеде бо школада чоокку чылдарда маңаа курлавыр төвүн ажыдар талазы-биле белеткел ажылдары чоруп турар.

Директорнун кижизидилге талазы-биле Оралкызы Адар-оол Яковлевич Сарыг-оол амгы үеде марафонга белеткенип, өөреникчилер аразынга солун ажылдарны организаптап турар.

Бистиң школавыста эки ажылдап чоруур ат-алдарлыг башкылар хөй. Оларга Россия Федерациязының алдарлыг башкызы Долзаңмаа Салчаковна Суглай-оолду, улус өөредилгезинин тергиннери - Антонина Сендажыевна Донгакты, Аңаар-оол Санчай-оолович Хертекти, Россия Федерациязының улус өөредилгезинин хүндүлүг ажылдакчызы аттын эдилекчизи Надежда Салчаковна Манзатты, Любовь Хомушкевна Шагааланы, Марина Окпан-ооловна Салчакты хамаарыштырып болур.

Школавыста чеди методкаттыжышкын бар. Каттыжышкын бүрүзү тускай бадылаттынган план езугаар ажылдап турар. Эң эки ажылдыг методкаттыжышкынарның бирээзинге — математика методкаттыжышкынын хамаарыштырып болур. Бо методкаттыжышкын школа иштинге болган математика декадазында янзы-бүрү эртемниг башкылар аразынга «Сан эртеми — мээң мергежилimde» деп аттыг кончук солун, ажыктыг конференцияны организаптап эрттирген. Өөреникчилерниң аразына база янзы-бүрү солун мөөрейлерни организаптадылар. Бо методкаттыжышкынын удуртукчузу Эльвира Кызыл-ооловна Суглай-оол бодунуң эртемин шыгырап билер, уругларга эпиг-ээлдек, кижизиг, башкылар болгаш өөреникчилерниң аразынга солун, ажыктыг хемчеглерни организаптап шыдаар башкы. Математика талазы-биле углангышкынныг класска ажылдап чоруур, оң мурнунда мындыг класска доостурган өөреникчилери университеттерге кирип, ук эртемге шыгырап билин бадыткап келген. Кожуун иштинге болган «2006 чылдың класс удуртукчузу» деп мөөрейге бо башкының ийиги черни алганы таварылга эвес. Клазы, өөреникчилери дээш кезде сагыш аарып, бар-ла турган билин, күжүн оларга өргүп: кижизиг, төлөпиг кижилер болзун дээш кызып ажылдап чоруур башкы-дыр.

Эки үре-түннелдиг ажылдап чоруур математика башкыларынга бирги категорияны башкылары Алефтина Чылбак-ооловнаны, Антонина Сендажыевнаны, Марина Окпан-ооловнаны база хамаарыштырып болур. Бо башкыларның доостурган өөреникчилери Москваның, Санкт-Петербурктун болгаш харын-даа даштыкының университеттеринде өөренип

чоруурлар.

Тыва дыл болгаш чогаал методкаттыжышкыны «Авалар хүнүнге» турскааткан солун кежээни, номчулга конференциянын уругларга организаптап эрттиргени база өөреникчилерге солун, тутундурбас болган. Екатерина Мөңгеевна Салчактың, Розалия Дупчуннова Иргиттин өөреникчилери республика чергелиг тыва дыл олимпиадаларына ийи-үш дугаар черлерни алгылааны биске улуг өөрүшкү болур. Екатерина Мөңгеевна Салчак — республика чергелиг уран номчулга мөөрейинин лауреады, тывынгыр, солун ажылдап чоруур башкыларның бирээзи. Ол кожунун тыва дыл башкыларының методкаттыжышкынын удуртуп турар. Аныак тыва дыл башкызы Айлаң Сергеевна Севекпит солун, ажыктыг кежээлерни эрттирп, тыва дыл эртеминге уругларның сонуургалын оттуруп турар башкыларның бирээзи. Школада тыва дыл методкаттыжышкынын бо одуругларның автору удуртуп турар.

Школавыста орус дыл болгаш литература методкаттыжышкыны база эки ажылдыг каттыжышкынарга хамааржыр. Оң удуртукчузу, бирги категорияны башкызы, өөреникчилерге быжыг болгаш ханы билигин берип чоруур башкы — Шончалай Семисооловна Кашкак. Бо чылын часкы дыштанылгада Кызылга болган «Сайзыралды өөредилгениң олимпиадазынга» бо башкының бгы классның өөреникчилери үшкү черни алган. Хөй чылдар ишти үре-түннелдиг ажылдаан Өшкү-Саар Серенмаевна Салчакты, Надежда Салчаковна Манзатты чоргаарал-биле адап болур.

Любовь Хомушкевна Шагаалаң, Жанна Чкалова Севек — шыгырап билигиг өөреникчилерни доостуруп турар башкылар. Чоокта чаа Өшкү-Саар Серенмаевна Салчак бодунун байлак дуржулгазынга үндөзүп, «Бот-тускайлаң өөредилге уланган ниити өөредилгиг билиглер, чаңчылар» деп семинарны башкыларга эрттиргени ажыктыг болгаш солун болган.

Англи дыл методкаттыжышкынын аныак башкы Ай-Мерген Александрович Күжүгет удуртуп турар. Школага «Внакшааннар хүнүнге» турскааткан Ыдыктыг Валентин хүнүн үш чыл улаштыр солун кылдыр бо методкаттыжышкын эрттирп турар. Аныак башкылар Анай-Кара Сергеевна, Рада Алдын-ооловна аныак башкылар декадазында солун кичээлдерни эрттиргенер.

Ай-Мерген Александрович Күжүгеттин удуртулгазы-биле туризм талазы-биле школаның өөреникчилеринин командазы 2004-2005 өөредилге чылында республикага бирги черни, 2005 чылда ийиги черни ап, Бүгү-россияның сурагылыг лагери «Океанга» дыштаныр эргени чаалап алганнар. Ол лагерьге дыштанып тургаш, ук команданың национал ансамбли мөөрейлерге киришкеш, дипломну чаалап эккелген — школаның база бир чоргааралы болур.

Школага лицензия тыпсыр сорулга-биле өөредилге яамызының чоруткан аттестациязының үезинде бистиң школавыстың өөреникчилеринге кылдырган хыналда ажылдарының түннелиниң эки болганы башкыларга улуг өөрүшкү болгаш чоргаарал болган.

70 чылдың дургузунда Тээли ортумак школазын чеже кижидооспаан дээрл, оларның чамдыктары төрэн школазынга дедир кээп, арат чоннун ажы-төлүн эртем-билигге өөредип чоруурлар. Школавыстың материал-техниктиг баазазы чеже-даа эргижирээн болза, башкылар, өөреникчилер аңаа черле ундаравайн, улам сорук кирип, ажылдап, өөренип турар.

Ангелина СОЯН,
тыва дыл башкызы.

Школаның 70 харлап турар юбилейин уткуштур 9-ку классның «Школаны редактор» деп курузунун өөреникчилери Россия Федерациязының школаларының алдарлыг башкысы, Тээли ортумак школазының хоочун башкызы Долзаңмаа Салчаковна Суглай-оолдан интервьюну ап, каш айтырыгга харылап бээрин дилээн. Ону «Шынның» номчукчуларына бараалгатпышаан, республиканың хоочун солуну-биле моон соңгаар-даа быжыг харылзааны уруглар тудар дээрзинге идегеп, бүзүрөп арттывыс.

— Долзаңмаа Салчаковна, бо чылын школавыс 70 харлап турар-дыр. Силерни бис школавыстың баштайгы доозукчуларының бирээзи деп билер бис. Ол үедеги школа дугайында болгаш кады өөренип турган эштернер дугайында чугаалап бээрин дилеп тур бис.

— Бистер бо школаның ийи дугаар доозукчулары бис. Бирги доозукчулар 1956 чылда дооскан. А 1957 чылда школаны 24 кижидоостуус. Ол үеде Тээли суурга специалистер чедишпес турганындан орус чон хөй турган. Ынчангаш класстарга өөреникчилер орус-тыва холуй өөренип турган. Бистиң-биле кады үш орус оол дооскан. 1-ден 4 класска чедир совхоз школазынга, ам болза Хемчик ортумак школага өөренип турган бис. Башкывыс Мария Васильевна Дробышевская. 5-ки класстан эгелеп, Тээли ортумак школазынга өөренип эгеледвис. Амгы үе болза өөредилге-бүдүрүлгө комбинады турар бажың — школавыс олчүве. Дооскан өөрүмден 17 кижидээди эртемниг башкылар болган бис, 22 кижидээди эртемниг эмчилер, 5 кижидоостурган эртемниг эмчилер болган.

Баштайгы чылдарда эге школага 4 класс доозар, оон 7 чыл школазын, а 1953 чылдан эгелеп, өөреникчилер 10 класс доозар апарган. 10 классты бир-ле дугаарында 1956 чылдың доозукчулары доосканы ол. Ол үеде өөреникчилер бүгү эртемгерге шылгалда тудары албан турган. Кол эртемгерге немей немей дыл болгаш машина башкаларына шылгалдаларны тудуп турдуvus. Өөренирим эки турган болгаш шылгалдаларны эки демдектерлиг эртим.

— Куш-ажылчы баштайгы базымыңар кая эгелээн силер, башкы?

— 1959 чылда Башкы институтун (Учительский) дооскаш, Кызыл-Даг суурнун школазынга ажылдап эгелээн мен. 1966 чылдың сентябрьдан Тээли ортумак школазынга физика-математика башкызы бооп ажылдап эгелээш, чоорту чүгле математика башкызынче шылчезним ол. 1974 чылдан 1999 чылга чедир бо-ла школавыска өөредилге эргелекчизи бооп 25 чыл иштинде ажылдаан-дыр мен.

— Долзаңмаа Салчаковна, доостурган өөреникчилериниң санаар болза та чеже. Оларның аразындыг силерни дөзөп, башкы болган кымнарны адап болур силер?

— Доостурган өөреникчилеримден математика башкызы бооп кады ажылдап чораным Норзанмаа Салчаковна Сарыг-оолду, ам-даа Тээли ортумак школазында кады ажылдап чоруур Антонина Сендажыевна Донгакты, Кара-Хөл ортумак школазында Наталья Шыраповна Монгушту, Чаа-Хөл ортумак школазында Ольга Окпан-ооловна Хунай-оолду адап болур мен. Доозукчуларым аразында чүгле башкылар эвес, эмчилер база хөй: Бежен-оол Кууларович Торушка, Марита Николаевна Мукулайга аажок чоргаарланып чоруур мен.

Ажылдап келген үемде школаны 11 доозукчум мөңгүн медаль-биле дооскан. 1999 өөредилге

чылында 7 кижидоостуус. Ол үеде Тээли суурга специалистер чедишпес турганындан орус чон хөй турган. Ынчангаш класстарга өөреникчилер орус-тыва холуй өөренип турган. Бистиң-биле кады үш орус оол дооскан. 1-ден 4 класска чедир совхоз школазынга, ам болза Хемчик ортумак школага өөренип турган бис. Башкывыс Мария Васильевна Дробышевская. 5-ки класстан эгелеп, Тээли ортумак школазынга өөренип эгеледвис. Амгы үе болза өөредилге-бүдүрүлгө комбинады турар бажың — школавыс олчүве. Дооскан өөрүмден 17 кижидээди эртемниг башкылар болган бис, 22 кижидээди эртемниг эмчилер, 5 кижидоостурган эртемниг эмчилер болган.

— Башкының чымыштыг ижи-биле денге ажы-төлдү өстүрүп кижизидери база бар, берге-ле

турган боор аа, башкы?
— Өөм ишти чок апаарга, ийи чаш оолдарым-биле артсымза-даа амыдыралдың кадыг-бергелерин өөреникчилерим деткимче-биле шыдажып эртип келген мен. Олар мээң ыяжымны-даа чарып берип, бажыңымны-даа чугайлажып бээр чордулар. Кады ажылдап чоран коллегаларым — башкы эш-өөрүмнүн ачы-дузанын черле утпас мен. Оларга Өлчей Салчаковна Шырап, Полина Шелээевна Салчак, Екатерина Салчаковна Акша-оол, Кара-кыс Салчаковна Сеңги-Доржу, Семен Иргитович Аралчыт, Галина Сайыр-ооловна Демдек, Надежда Салчаковна Манзат дээш, өскелер-даа хамааржыр.

— Буяныг хоочун башкы силерниң шаңналмакталдарыңар база хөй-ле боор аа, Долзаңмаа Салчаковна?
— Бир дугаар шаңналымны 4-ку классты чедишкенин доосканым дээш алган мен. Ол дээрге, дайын соондагы берге үелер-ле болгай. Тыва сагыш шай дээрге, ынчан аажок ховар чүүл турган. Шайны улдуннап, кечимнеп кезип каан боор. Класзым башкызындан кечим шай база дүнзе дээр таакпының чартыы болгаш шокар аржыыл-биле шаңнаткан мен. Таакпыны ачамга бергеш, шайны күүүмге, а аржыылды бодумга арттырып алган мен. Башкымың холу кончук буяныг болган. Оон бээр амыдыралымда чаңгыс эвес удаа шаңнадып келдим. Башкы институтунга өөренип тургаш, «Күскү дүжүт ажаалдазының тергини» деп хүндүлел бижик болгаш хөрек демдээ-биле шаңнаттым. 1974 чылда «Улус өөредилгезинин тергини» хөрек демдээнге төлөтпиг болдум. 1983-84 өөредилге чылында «Россия Федерациязының школаларының алдарлыг башкызы» бекит атты меңээ тывыскаан. Шаңнал деп чүве кижиниң улам ыңай кызымаккай ажылдаарына улуг иди болур чүве. Кижиниң куш-ажылы кажан-даа халас барбас, ынчангаш аныак коллегаларымга ак сеткилдиг, чогаадкыч ажылдаарын күзээр-дир мен.

— Уттундурбас солун болушкуннар база хөй-ле боор, чамдыктарын сонуургадып көөр силер бе, башкы?
— Ажылдап келген чылдарымда өөреникчилерим эдертипкеш, Москва, Шушенское дээш, четкен черлерин-не хөй. Тожунун Азас хөлге Анчымаа Саныммаевнаның класы-биле четкеним уттундурбас. Аңаа 7 хондур дыштанган бис. Ынчан бир дугаар суг оруу-биле чоруп, теплоходка олурганым ол. Долгандыр бойдустун чаражын ынчан магадап кайгадым: дагдан

баткан суг, дириг амытаннар, аргарының чаражын чүү дээр! Салбиле ыяш бадырып турарын база улуг сонуургал-биле көрдүвүс. Хемеге 4 кижидоостуус, бут-биле тевер хемеге олуруп, ортулуктарга агаарладывыс. Москвадан келген аян-чорукчулар кижидег улуг балык тудуп алган турарын-даа көрдүвүс. «Кызыл дептерже» кирип бижидер бис дийип турарлар чоржук. Уруглар ногаан хөлге эштип дыштанганнар.

— Амгы үеде башкылап тур ирги бе деп, ырак-чоокта эш-өөр, таныш-көрүш чоңунар сонуургап туралар боор ийин, Долзаңмаа Салчаковна.

— Амгы үеде кады кошкак уруглар-биле ажылдап тур мен. Ниитизи-биле Тээли ортумак шко-

лазында 42 чыл ажылдап турарым бо. Школавыстың 70 чылдан юбилейинде чоргааралым, өөрүшкүм болур өөреникчилеримниң, эш-өөрүмнүн дегерезин сактып оран-дыр мен. Оларны бодап олура, мындыг одуругларны бижип алдым.

Хайыралыг чалыы шаам-даа эрте берди, Кастыктарым агаргылап кырып берди. Алдан харны ажырап эрте бердим. Ам бир катап ужурашса, доозукчу.

Дөртөн чылда доозукчу удеп келдим, Дөгереңер эртем-билиг четкен силер. Эмчилерни, дагаларны, башкыларны эмгежоктү өөрткен мен, шыны херек.

Араңарда ады-сураа алгыг берген Артистер-даа, эмчилер-даа көвей болгай. Эртемденнер, инженерлер, чогаалчылар эмгежок деп бүзүрелдиг санап тур мен.

Байгы баржок шаам-биле кызып тургаш, Малчыннарны, саанчыны, чолаачыны, Механикти, тудугжуну, садыгжыны Мергежилге белеткээним — ижим ол-дур.

Марафонга чедип келген доозукчуга Магаданчыг чедишкенин, аас-кежинин, Кадыкшылды, тодуг-догаа чуртталганы Катап база күзеп каарын чөпшээрер.

— Долзаңмаа Салчаковна, солун харыларыңар дээш четтирдвис. Юбилейде коллегаларыңар болгаш доостурган өөреникчилеринер-биле ужуражып, сагыш хандыр чугаалажып, өөрүп хөг-лүүн күзөвишаан, силерге быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, ажы-төлдериңерни, уйнуктарыңарны ам-даа үр-ле өөртүп чорууруңарны күзө-дивис. Буяныңар дээш бүгү доозукчуларның өмүңээзинден мөгейип тур бис.

Буяна ХЕРТЕК, Ай-Суу ХЕРТЕК, Саида БАЙЫР-ООЛ, Олча САЛЧАК, Сайзана ХЕРТЕК, Шеңне САЛЧАК болгаш удуртукчу башкызы Ш.Д.ШЫРАП.

БУЯНЫГ БАШКЫВЫС

ДАГЛЫГ ОРАННЫҢ ДАЙЫНЧЫ ХАРТЫГАЛАРЫ

Мөңгүн-Тайга — шаг-төгүдөн бээр шуурган, хатка дадыккан эрес-маадырлыг, бедик хей-аытыг, чүдүлгө-сүзүктүг, ол ышкаш аңчы, малчын, ажил-ишчи чонуну бурун чурту.

Кажан немец фашистик эжелекчилер улуг ада-чурт болур ССРЭ-же оор езу-биле халдаан аар-берге, кадыг-дошкун үеде Тываның бүгү арат-чону-биле бир дөмей Мөңгүн-Тайганың чону, фашизмге удур бир демниг хөдөлип үнгеннер.

Тыва аңгы хамаарышпас ботдогуннаан күрүне-даа болза, өске сөөк чон хан-чинге, ажыг-човулаңга, өлүм-чидимге, өрт-халапка таваржыл турда, хая көрнүп, хамаарылга чок олурбааннар.

Мөңгүн-Тайганың арат чону, Ада-чурт дайынының эгелээнин дыңнай сал-ла, араттар кайгамчыктыг патриотчу эгелээшкннерни кылып, чалбыштыг сөстөрнү сөглөп, чүнү кылырын, фронтуга канчаар дузалаарын саналдап турганнар. Мөңгүн-Тайганың сурагылы малчыны арат Саны-Шири Ооржак мынча дээн:

— Фронтуга берген аялтарым дидим дайынчыларны тулчуушкунче кирир, пуд саржаг, пуд дүк, пуд эт совет дайынчыларга чылыгы болгаш күштү немээр дээрзинге бүзүрээр мен. Фашисти каа-даа — фронтуга чаыс октар-биле база Кызыл Шеригге материалдыг дузаламчы-биле соп болур дээрзин эки билер мен». Бо болза, шынап-ла, тыва чонуну мурнундан сөглээш, чалбыштыг, патриотчу сеткил хөңгүн илереди, чүрөк болгаш угаан-медерелдин ханызындан чиге сөглээш сөстөр болур.

Мөңгүн-Тайганың арат-чону фронтуга дузаламчы кылдыр школачы элээдилерден кырганнарга чедир эң эки аялтарын, азыраан малын үзүп берип, өрге, тарбаган кежинден эгелээш, алгы-кештерни, идик-хеп, аыш-чем, акша-мөңгүн болгаш өске-даа белектерни харам чокка бергеннер. База ол ышкаш «Шын» солунга бижикчи, күш-ажылдың хоочуну Тарак-оол Бүвей «Дайын үезинде Мөңгүн-Тайганың фронтуга дузаламчы кылдыр чоруткан малы Чараш-Даш баштадыр ажып турда, үзүк-соксаал чок чүве-ле болгай. Чаткан ааржы ышкаш кезек-кезек болуп алган шуужуп-ла турар. Харлыг-доштуг арт-сын ажып, могап-шылаан хөөкүйлерниң хонган одаанга хой кадарып, мал ай деп чорааш, бо-ла баар мен.

Хат-шуурганга, хар-чаыска арын-шырайы хүрерти додуга берген эрлерниң одаг чанында хөөрежи ораары ам-даа караамга чуруттунуп келир» деп сактып бижээн. Ол үеде АРШ-ка шериг хүлээлгезин эрттирив турган Мөңгүн-Тайганың хып дээн чалыы оолдары Иргит Маадыр-оол Кодур-оол оглу, Салчак Бавуу Хойлукай оглу олар база өске шериг эш-өөрү-биле бир дөмей, Кызыл Шеригге эки тура-биле кирип алгаш, дайынга дорт киржир күзөлдүү илередип, дилег билдиришкннерни бижээн турган, ону хандырган.

Иргит Маадыр-оол Кодур-оол оглу

Иргит Маадыр-оол Кодур-оол оглу 1924 чылда Каргының Хүрең-Тайга сумузунга араттар Иргит Кодур-оол болгаш Хорул кадайны өг-бүлезинге төрүттүнген. Маадыр-оол бичизинден мөгешыырак мага-боттук, орлан-шоваа, эрес-дидим, чугаакыр, хүндүлээчел болгаш угааны-биле өске эш-өөрүндөн ылгалып турган. Школа назыны чеде бергеш, ол Каргы-Баажында Кускуннуг-Арыгнын чайлаг школазының дөрт класын дооскаш, Каргы, Хүрең-Тайга сумуларның чонунга үжүк-бижик өөредип, пионер вожатылап, аныяктар ортузунга, бичии чаштарга уран чүүлдү, спортту болгаш күш-ажылды суртаалдап турган. Хире-хире болгаш эртип турган хүрештерге киржип, ылаңгыя спорт ажилдарына ол ышкаш фронтуга белек дузаламчы чыыр ажилдарга эң-не идепкейлиг киржип турган.

Дайынның кадыг-берге үезинде Мөңгүн-Тайганың арат чонунуң фронтуга дузаламчы кылдыр чорудар дээн 800 хире чылгы малын Каргы-Баажында Суглуг-Хову деп черге чыып, «Белек комиссиязынга» хүлээдип турда, хөй чонунуң чыыжына 16 эң шилдек мөгениң хүрежин организаастап эрттирген. Ол чыышка Мөңгүн-Тайганың шыырак дээн мөгелери хүрешкен. Мурнунда-ла шүглүп турган Иргит Маадыр-оол шүүлген, а шыырак дээн аныяк мөгө Седин-оол Салчак аңаа үжүүр былаашкан. Шериг назыны четкен оолдар: Маадыр-оол Иргит, Успун-оол Саая, Мөңгө-Делгер Салчак, Кержик-Кара Иргит болгаш өскелерни-даа Каргының чону Саадак артты ажыр аялтарлыг чоруур кылдыр Берт-Арыгдан АРШ-ка шериг

хүлээлгезин эрттирери-биле агын-көгүн чажып, чагыг-сүмезин берип, чылыы-биле удеп, ак орукту күзээн.

Маадыр-оол Иргит АРШ-ка шериг хүлээлгезин эрттирив тургаш, өске эш-өөрү ышкаш аялтыг шериг херээн, дайынчы болгаш политиктиг белеткелдерни чүткүлдүү-биле шингээдип ап, Тываның шыырак дээн мөгө оолдары-биле ачыр-дачыр хүрежи, хүрештин аргаларын өөренип, шаңналдыг черлерден дүшпейн, шериг хүлээлгезин эки эрттирив турган.

Маадыр-оол Иргиттин Ада-чурттуң Улуг дайыныче чорудар дээн дайынчы характеристиказында мындыг одуруглар бар. «Эш Маадыр-оол, күш-дамыр талазы-биле мөгө-шыырак, туруштук мөзү-бүдүштүг, корум-чуруму эки, активчи, тускай шериг школазын доослаан-даа бол, аялтыг шериг кезээнге шериг эрттирив болур».

Маадыр-оол Иргит улуг лейтенант Дончут Кууларның ийиги взводунга кирип, өске-даа тыва эки турачы өөрлери-биле фашист эжелекчилерге удур чаалажыры-биле, фронтуге аялтангыпкан.

«Украинаның Ровно хоорай. Аңаа дайынының армия чедир дириг күжү, танк корпусу дээш, хөй санныг шеригниң техниказы, өске-даа кезектер мөөңнеттинген турган. Миналыг шөлдерге частышыкынардан, минометтарның, пулеметтарның от точкаларындан боолаашкынардан чер-дээр динмирев турган.

Ровнонун чигир заводу дээш сегиржип алышкын эгелээш. Немецтер заводта камгалалдардан, үт бүрүзүндөн автоматтар, пулеметтар-биле боолап, калчаалыг отту ажыдып турганнар.

Дончут Кууларның адыг-жылары фашистерниң одунга от-биле харыылап турганнар. Ынчал чоруй сегиржип алышкын амы-тындан өлүмче шилчий берген.

— Дужаал чок черле аткаарлап болбас, оолдар. Чаңгыс-даа ок халас ыдып болбас. Эптиг черден шилип алынар, деткимче чедип келир — деп, дайынчыларның хей-адын Дончут Куулар көдүрүп турган. Удаваанда Маадыр-оол Иргит, Аракчаа Ховалыг, Шулуун-оол Монгуш, Дамбаа Чимит өлүрткенни Дончутка дыңнаткан... Бичии болганда:

— Командиривис! Командиривис өлүрткен! — деп, ыттан Бегзи-Хуурактын эт-кежи чы-

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

мырт дээн. Бегзи-Хуурактын чанынга адып чыткан Мурзууна алгырыпкаш, боозун ышкыныпкан. Шойлааның хол боозунуң мажызында холу хевээр, тын чок чыткан...

Ровнонун чигир заводу дээш тулчуушкунга улуг лейтенант Дончут Куулар, салбыр командири Чимит-Дамбаа Хертек, дайынчылар Маадыр-оол Иргит, Аракчаа Ховалыг, Шулуун-оол Монгуш, Данзырын Оюн, Сандан Түлүш, Надаажан Монгуш, Шойлаа Оюн, Серен Оюн, Мурзууна Ооржак, Мунзук Түлүш, Агбаан Иргит олар маадырлыы-биле өлгеннер. Олар Украин черде кезээ мөгөде артып калганнар деп тыва эки турачы Михаил Сундуй «Эки турачы аялтыг эскадрон» деп номунда сактып бижээн.

Чаңгыс чер-чурттуглары Маадыр-оол Иргит Кодур-оол оглунуң фашизм-биле сегиржип алышкынга көргүскен маадырлыг чоруу дээш, Мугур-Аксында бир кудумчуну ооң ады-биле адап мөгөжиткен. Ол ышкаш тураскаалды кылып, адын сиилбип бижээн.

Салчак Бавуу Хойлукай оглу

Салчак Бавуу Хойлукай оглу 1921 чылда Каргы сумузунга Салчак Хойлукай Сундууевичниң өг-бүлезинге төрүттүнгөн, чажындан на меңги чечээн чарашсынып, ооң чаагай чыдын тынып, магадап-ла ханмас турган. Кады-кожа чурттап чораан улуг назылыглардан дыңнаарга, ол бичизинде бир-ле чүвени өттүнгөн, хөөрзэн чоруур, ырлап кожамыктаар, баштак хөглүг оол чораан джирлер.

Салчак Бавуу шору улгады бергеш, аныяктар азы улус чыылан черлерге, бо-ла улус каттырткан чоруур омак-хөглүг аажы-чаңныг кижичи чораан. Хып дээн назын үезинде ол өскентерзэн Мөңгүн-Тайгазынга аныяктарның уран чүүл болгаш спортчу хей-ады болуп, «кызыл өлгерге», сумулар төптеринге болгулаан чыыштарга идепкейлиг киржип, аныяктар ортузунга билдингир кижичи турган.

АРШ-ка шериг хүлээлгезин эрттирив-даа тургаш, ол черле уран чүүл болгаш спортка доктаамал киржип турганын кады шериг эрттирив турган эки Саая Успун-оол Комбу-Сүрүнович хөөрөп, сактып чугаалаар чүве.

Салчак Бавуу ССРЭ-же немец фашистик эжелекчилер халдаан соонда, өске-даа эш-өөрү ышкаш эки турачылар-биле кады фронтуге чоруур дужайында билдиришкнни бижээш чорупкан.

Улуг-Хемниң паром аксынга

Чагаалар аразындан

боор-дур. Олар ол өг-бүлени быжыглар, оларга деткимче көргүзөр, арга-сүме кадар ужурулг чүве ыйнаан, чүгле кудазынга киржип, дашка көдүрүп каарында эвес. «Кешкенде хеме херекчок» дээн ышкаш, ол-ла хевээр баарга

чаңгыс чер-чуртуу Маадыр-оол Иргит-биле холдарын тутчуп, дыңзы-биле куспактанышкаш, өскентерзэн Мөңгүн-Тайгавыстын, ол ышкаш дагыг Тыва черивистиң алдар-адын сыкпайн, эрес-дидим тулчурун бот-боттарывиска даңгыраглап турган бис деп, Салчак Бавуу клубка чон-биле ужуражып тургаш, сактып чугаалап турган.

1944 чылдың январь 30-де Салчак Бавуу өске-даа дайынчы эш-өөрү-биле баштайгы тулчуушкунга киржип, дайынчы сагыл четтирген. Бавуу Дубно, Деражно дээш тулчуушкуннарга балыгла-дып, шериг госпитальдарына эмнедип чыткан.

Салчак Бавуунун кады дайындажып чораан эки Кыргыз Шош-кунович Чамзырынның сактышыкынында мындыг одуруглар бар: «Мен Ровно дээш тулчуушкунга аар балыглаткан болган мен. Ровно хоорайның госпиталынга чыткаш, эмнеткен соонда, курлавыр полугунче кирип каарга, Мөңгүн-Тайга чурттуг эжим Салчак Бавуу-биле дургуннапкаш, Дубно хоорай дээш тулчуушкунга тулчуп тургаш, ийи дугаар балыглан бердивис. Эжим чик балыгланган болган. Оон Житомирниң госпиталынга база-ла эмнедип алгаш, чадаг шериг кезээнге кирген мен».

Салчак Бавуу Хойлукай оглу, Украинаның хоорай, суурларын фашистерден хосташкаш, 1944 чылдың чеди айда тыва эки турачы өөрү-биле фронтунан Дээди кол командьал чериниң дужаалы-биле өскентерзэн Мөңгүн-Тайгазынче элп чанып келген. Фронтунан келгеш, Салчак Бавуу анаа олурбаан. Ол фашизмниң эжелекчи каржы-дерзин чоруун, өлүрткен эш-өөрүн чаңгыс чер-чурттуглары-биле ужуражылгаларга карактары чаштыг, хому-дал, кээргел-биле сактып чугаалап чорааннар.

Гвардейжи сержант Салчак Бавуу хөрээнге дайынчы медальдарын чайыналдыр кадап алгаш, чон ортузунга шериг-патриотчу кижизидилге ажилдарын чорутушан, тайбың ажил-ишче шымнып кирген.

1947-1950 чылдарда Салчак Бавуу Мугур-Аксы ортумак школазынга баштай шериг херээн, ооң соонда күш-культура болгаш күш-ажыл башкылап ажилдаан.

1950 чылдың алды айның 12-де Мугур-Аксынга мөчээш. Салчак Бавуу Хойлукай оглунун адын мөгөждидип, Мугур-Аксында бир кудумчуну ооң ады-биле адаан, тураскаал самбары аскан.

Адыг-оол НАМГАЙ-ООЛ.
Мөңгүн-Тайга кожуун.

Эр, херээжен ийи кижиниң ынакшылы хып дээн чалыы назынындан эгелээш, чуртталгазының сөөлгү тыныжынга чедир уламчылаар. Кижичи амытаның чырык чер кырынга мөгөде дириг чурттаар кылдыр чаяп каан эвес, амыдыралга чүү-даа туруп болгай-ла, элекке өске оранче-даа чоруй баар ышкыжыгай. Ону кижичи канчаптар боор, дезер, ояр харык бар эвес, өртемчейини үүлөзи-дир.

Ынакшыл дег күштүг, ол дег буюн-кежиктиг, өөрүшкүлүг, хөглүг, уттундурбас чуртталга кижиче кайын. турар ийик. Өг-бүлө тудуп, куда байырлары эрттирери дег ындыг солун, аас-кежиктиг байырлар черле чок. Ам бо шагда өг-бүлө туткан аныяктарның кудазынга баргаш кижичи магадап-ла ханмас. Оолдун, кыстың ада-иелери, чоок төрөлдери «Чаг иштинде бүүрек» дег кылдыр өглөп каар. Йерээл сөстөр, чагыг-сүмелерни сагыштай ыравас, баштан үнмес кылдыр чугаалап каар. Ынакшылды камнаар болза, ынчаар өглөп-баштап каан оол биле кыс аас-дыл, алгыш-кырыш-даа кылбас-ла болгу дег. Кезек, элзэн болгаш дыңнаарга, демги ол өгленишкен аныяктар-

ның чамдыктары хүннешкен, бакташкан, чара бадылажыр дээш, судташкан-даа болгулаар.

Чамдык уруглар баштайгы ынакшылы ашаан каггаш база бир эр-биле «доннажы» берген-даа боор-ла. Бир оол ажы-төлдүг күжүр-ле кадайын каггаш, бир-ле кысты сонуургааш, ынаар чайлып чоруй барган боор. Бир эвес ынакшылды камнаар, эжин хүндүлээр болза, кезээде кады чурттаар дээш бады-даңгыраан берген күжүр эжин канчап каарыл. Ынакшылды камнаас, халымак, кыйбың-сыйбың, сиелең кижилер өг-бүлезин дора көөр болу чүве. Чүгле аныяктар өг-бүлө талазы-биле будалып турар эвес, элзэн улгады берген-даа ашак-кадай улустарның аразында кадайын азы ашаан каггаш доора тедип, бир-

ле эрни, херээженни сонуургай бергеш, ооң дүлгээзинниг сорулгазынга ылдыртына бергеш, «үш теннириниң» бирээзин тенни бээр. Чамдыктары кагган эжин катап эргип четкилеп-даа келгилээр-ле болгай. Ону кым-даа кыжырып,

«ЫНАКШЫЛДЫ КАМНААР БОЛЗА...»

шооткан, чемелзэн херээ чок, ол үезинде хандыр бодаваан кижичи бурузун миннип чедип келгенди, ында багай чүү боор ынчаш. Бир эвес ынакшылды арыг камнаар, хүндүлээр болза, хөөкүй-ле дириг чурттап орган кадайын азы ашаан каар деп бодал турбас ужурулг. Амгы бо шагда-ла чамдык аныяктарны чуртталгазы сагланаар кылдыр өглөп-баштап каарга, эчизинге чедир амыдырал тудуп шыдавас, өг-бүлө, мораль талазы-биле доора будалыр боордур. Өске-бир талазында өглөчүп турар оолдун, кыстың кайызын-даа херечилери деп. улустар бар

база элдеп.

Ынакшылды камнаар болза, чуртталга солун, амыдырал бай болур. Бо чүүлүмге хамаарыштыр мындыг чүвени айтып каары артык эвес боор деп бодаар-дыр мен. Өгленчип турар аныяктарның кудазының чалалгазы-дыр. Ол чалалганың адаанга оолдун, кыстың, ада-иениң, ада-иези чок таварылгада, оларның орнун солуп турар чоок төрөлдериң аттары турар болза эки. Кээп турар чалалгаларда өгленчип турар оолдун, кыстың аттары бар боор. Чижээ: Хензиг-оол, Херелмаа; Алдын-Кыс, Александр;

Саида, Николай деп аттар бар боор. А херек кырында өгленчип турар аныяктарның кудазын кымнар эрттирив турарыл? Оолдун, кыстың ада-иези, чоок төрөлдери-ле болгай. Ынчанга чалалгалар адаанга ыяап-ла ада-иезиниң ады турзун. Куданайырга бүгү эт-септи, өңчү-хөрөнгини ада-ие, төрөлдөр өзөктөп сөңнээр ышкыжыгай. Чүгле аныяктарның аттарын бижип каарга, ада-иениң төрөлдериңниң ролю, алдар-хүндүзү арай куду кылдыр билдинер боор-дур. Чүү-даа чүведө сагыыр езу-чаңчыл, эстетика, культура деп чүве бар.

Ынакшылды камнаар болза, чайгылчак чорук, өг-бүлөгө сандараашкын дириг кижиче турбас ужурулг. Алдын билзекти, сырганы чүү дээш кудага солчуп турарыл, ол дээрге, мөгөде найыралдыг, бай, тодуг-догаа, каас чуртталга-дыр.

Ынакшылыңар кезээде камнаар, бот-боттарыңар хүндүлө-жип чорунар, аныяктар!

Оолак КАРА-САЛ.
Чыраа-Бажи суур.

ЖИЖИЛЕР, ЧЫЛДАР, БОЛУУШКУУЧУЛАР

Мадон Балдыжыкович МОНГУШ. Бо атты Тывада билбес, танывас кижини ховар-ла боор. Өвүр кожуунуң Солчур чурттуг Балдыжык огул Мадон Монгуш — элдеп солун кижилерниң бирээзи. Ол дээрге тускай эртемниң аайы-биле хоочун саң-хөө ажылдакчызы. 1959 чылда Хандагайты ортумак школазын дооскаш, ол-ла чылын Красноярск хоорайның саң-хөө техникумунче өөренип киргеш, ону чедишкенин дооскаш, тускай ортумак эртемниң саң-хөө ажылдакчызы болган. Мадон Балдыжыкович-биле үр чылдарда кады-кожа чурттап, өг-бүлевиске үнчүп-киргип, кожуунуң саң-хөө килдинге, чаңгыс организацияга он ажыг чылдарда ажылдаан бис. Чежемейниң-даа ооң-биле кады ажылдап, үргүлчү ужуражып, чугаалажып келген болзувусса бо удаада ышкаш ындыг хостуг чугаалажып арга меңээ турбаан. Бир-ле дугаарында ооң ада-ызыгуурун, алыс чуртун сонургап айтырдым.

— Мээң алыс чуртумну, ал бодумну ам-даа эки билбезин ол-дур, але — дээш, чугаалап эгеледи. — Солчур девискээри болур Дөргүн-Белдири деп черге Кара-Монгуш Балдыжык биле Монгуш Докпак-Серээ деп бөдүүн, эртем-билиг-даа чок араттарның өг-бүлезинге төртүтүнген мен. Билип кээримге-ле, авамачам Дөргүннерге чурттап, хөй эвес шээр, он шаа хире бода малдыг, бедик, чаагай калдар-кара аъттыг, Казарак деп шолалыг бедик, кара ыттыг улус чүве. Кожа-хөлбээ чурттап чорааны араттар-биле кады тараа тарып, күзүн оозун ажаап алгаш, Арыг-Бажынга ургайлап алып чораан. Ол үеде улустуң чугаазы-ла: «Дайын төнген, бистин Кызыл Шеривис тиилээр! Ам хостуг чуртталга эгелээр!» дижи-ле турар. Дайынга киришкеш келген араттар, бистин чаңгыс чер-чурттугларымыс Монгуш Даваа, Кара-Сал Конгар олар-ла аалдарга келгеш, дайын дугайын хөөрөп чугаалаарга, оларның чугаазынын ужу-кыдынын дыңнаар, шериг хөйленериниң хөректеринде орденнерин-не аажок магадап көөр турган мен — деп, ол сактып чугаалады.

Мадон Монгуштуң күш-ажылчы стажы дөртөн ажыг чыл. Ол чылдар шуптузу Өвүр кожуунга эрткен. Кожуунуң саң-хөө килдинге хөй чылдарда ажылдаанындан аңгыда, комсомол райкомунга инструкторлар, спорт комитетинин даргазынга болгаш культура килдинин удуртуп, харылзаа, коммунал ажыл-агый, амыдырал хандырылга черлериниң кол бухгалтери болуп ажылдап чораан.

Өг-бүлениң херээжен ээзи, ийи оолдуң болгаш үш кыстың мези — Саникова Саяновна Сандан. Ол бүгү назынында Хандагайтыга ясли-сад эргелекчилеп, бичи чаштарны өстүрүп кижизидер буянын ажыл-херекке эртембилиин, энергиянын бараалгадып келген. «Улус өөрөдигезиниң тергини» деп хөрек демдээнин эдилекчизи, күш-ажылдык хоочуну, хүндүлүг башкы. Оолдары Радон биле Маннай — чолаачылар. Кыстарынын улуглары Марина биле Арина эртем-билинин аайы-биле үндүрүг системазында үр чылдарда ажылдап келгенер. Хеймер кызы Чаяна база-ла өг-бүлелиг, ажы-төлдүг Кызыл хоорайда ажылдап, чурттап чоруур.

Мадон Балдыжыкович биле Саникова Саяновна 2000 чылдың эгезинде хүндүлүг дыштанылгаже үнгеш, Кызыл хоорайже көжүп келгенер. Олар оолдары-биле катчып алгаш садыг-саарылга кылып, мал-маган тудуп, хаван-дагаа азырап, хуузунда ажылды кыла бергенер. Ол ажыл оларның боттарынга-даа, ажы-төлүнге-даа ажыктыг болганы чугаажок. Бо үеде кижини боду-ла амыдырал дээш кызып-кылайып кыйбынайнып, анаа черле олурбайн, ажыл-иштен халбактанып-ла чоруур болза, черле ядаравас, эгин бүдүн, хырын тодуг-догаа чоруур дээрзин, хүндүлүг ие Саникова Саяновна бүзүрелдини-биле чугаалап орду.

Мадон Балдыжыкович чогаалчы кижини дээрзин билер болгаш дараазында чугаазыны ынаар углаптым. Ол «Мөңгө назын»,

«Амыдырал болгаш ынакшыл», «Ынакшылдың боодал чечээ» деп чечен чогаалдар болгаш сарыг шажын дугайында дөрт номнарның автору. Ооң 16 шүлүктөрине Тываның композиторлары аялгаларны чогааткылаан, олар чоннуң ынак ырылары апаргылаан. Эң ылаңгыя «Мөңгө назын» деп ыры чоннуң эң-не ынак ырызы болу берген. Тываның хоочун композиторларының бирээзи Саая Бүрбээ ол шүлүккө аялганы чогааткаш, боду хоюг, өткүт, тааланчыг үнү-биле ырлай бээрге, онза-ла. Бодум хуумда бо ырының сөзүн-даа, аялгазын-даа кон-

чуг эки чогааттыңан, дээди денелдин чогаалы деп үнелээр кижини мен.

Мадон Балдыжыковичиниң ажылдаар, үнген-кирген эш-өөрүн, чонун хүлээп алып өрээлинге хөөрежип ора, тумбочка кырында чыткан хөл-шыдыраазынче, шыдыраа шашыныче айтыккаш, ам ооң дугайында каш сөстен чугаалап бээрин дилээримге, тура халааш, шыдыраазын мээң баарымга экеп сала каапкаш, мону көжүп ора, чугаалап көрейин дейдир.

— Чүү деп, чүү дээр! Мактанмас мен. Шыдыраа ойнаарынга ынак мен. Тываның чыынды коммандазының кежигүнү болуп, республиканың адын камгалап Новосибирск, Красноярск, Новокузнецк хоорайларга болгаш Моолга ойнап барып чоруулаан мен. Ажылдап чораан үемде районга каш удаа бирги черни ап, «Урожай» спорт ниитилелиниң республика чемпиону-даа болуп чораан мен. Ам-даа ойнап чор мен. Маргылдааларга киришкен санында-ла үшкү черден черле кудулавас-ла-дыр мен. Шыдыраага ойнаарының теориязын, янзы-бүрү аргаларын эки билеп ап, ону практикага ажылгаарын база шору билер мен. Сөөлгү чылдарда аныяк шыдыраачылар көвүдээр, үениң байдалы-биле шыдыраа спорту аажок бурун-гаарлап орап апарганы дыка өөрүнчүг. Аныяк шыдыраачылар Чүлдүм Артыш, Күжүгет Чингис, Калындүү Алдынбек, Монгуш Херел, Салчак Долаана, Куулар Валерий, Куулар Лера, Кол Наташа биле Жениа угбашкылар болгаш оон-даа өске элзэн каш аныяктарны адап болур — дидир.

Мадон Балдыжыкович чүгле шыдыраа ойнаарыкка эвес, спорттун өске-даа хевирлеринге аныяк чораан чылдарында улус сонургалдыг чораанын билер болгаш чугааның утказын ынаар өскертиптим. Шынап-ла, Мадон Монгуштуң киришпейн чорааны оюннары чок дээрзин ооң үе-черге, кады өөренип, чурттап чораан эш-өөрү безин чугаалаар чүве. Эң ылаңгыя тыва хөреше онза сонургалдыг болгаш эрткен чүс чылдың сезен чылдарында чедир «Алдан дөрттүн» аразында бо-ла олурупкан тутчуп чораанын чаңгыс эвес удаа көргөн мен. Бодуңуң чугаазы-биле алырга, хол бөмбүү ойнаарынга, бут бөмбүү теверинге, хаактаарынга, коньки-лээринге, черниң узунун, бедикти

халырынга, чадаг чарышка чурттап чорааны кожуун төвү Хандагайты суурнуң болгаш районнуң хөй удаа чемпиону бооп чораанының бадыткалы кылдыр хөй сангыг Хүндүлел болгаш мактал бижииктерни меңээ көргүстү. Спортка чежемейниң-даа ынак, хандыкшылдыг болгаш сонургалдыг болзунза, теорияны эки билбес, хүн бүрүде айтып-сургап турар тренер чокта дөмей-ле бедик көргүзүглер чедип алдымас дээрзин меңээ бүзүрөп, чугаалап орап кижини болду. Спортка хандыкшыл дээрге-ле, быжыг тура-сорук, улуг күш болгаш демисел, чүткүл болур дээрзин катап-катап чугаалап олурду. Янзы-бүрү маргылдааларга киржип чорааш, хөй удаа кемдээшкенирге-даа таваржып чораанын чугаалады.

1964 чылда, Тываның Россияга каттышканының 20 чылын демдегеп турар үеде, чайын кончуг изиг хүнде Кызылга мөге салып тургаш хүнге алыскаш, моорай бергини база чугаалады. Улус ону өлген деп бодааш, моргга аппарып каан. Миннип келирге, хөй-ле өлген кижилер аразында, соок шала кырында чыткан. Оон

тура халып келирге, анаа турган улустун кортканы-даа аажок, а боду дезипкен. Хандагайтыга 64 мөге киришкен салыгга дөрткө арткаш, бир бичин оолду базымчалай аарак, улуг туралап сывырып тургаш сегирип алгаш, харлыктыр октаткан чери база бар. Бут бөмбүү ойнап тургаш, будун база сыйккан. Адазының угу Кара-Монгуштар мөге уктуг улус чүве-дир. Олардан укталган бир кижини — мөге кыс Лариса Ооржак ол дээрзин чоргаарал-биле чугаалап орду.

Мадон Монгуштуң бичини огул Маннайның огулу — Ай-Демир Мадон ТКУ-нуң студентизи. Ол Тываның шыырак футболистериниң санынга кирип, Президент шаңна-лының ийи чыл улай тиилекчизи болган.

Мадон Балдыжыкович Монгуш-биле барык үжөн чылдарда эдержип келген үеviste бо хүнгү таварылга дег ижин кара чокка хөөрежиптер эптиг үе биске турбаан.

Чугаавыс дараазында сарыг шажын дугайынче шилчий берди. Ол дугайын мынчаар чугаалаар кижини болду.

— Коммунисттик партия үезинде чүдүлге хоруглуг турганы кымга-даа билдингир-ле болгай. Ол үеде ачамның честези болур Комбу Монгуш (шолоазы — Депутат) деп лама кижини Хорум-Дагга чурттап чораан чүве. 1976 чылдың чайынында ооң аалынга чеде бердим. Чүдүлге чеже-даа хоруглуг болза, Тываның кайы-даа кожууннарында улус келгеш, ол ламага бүдүү, чажыды-биле чүдүп турар чүве болду. Ол аалга тургаш, ол честейиниң чугаазын дыңнаарымга, кайгамчык солун болуп, мени чайгаар-ла ынаар хаара туду берген. Ынчангаш шажын дугайында баштайгы, эге өөрөдигени ол лама-башкыдан алганым ол. Оон улаштыр Улангомга турган 87 харлыг Аюш дээр хелиң башкыдан өөренип тургаш, езулуг-ла хандыкшыл берген мен. Сарыг шажын дээрге, бүгү делегейге дириг болгаш өлүг бойдустан канчаар ты-вылганын, канчаар эстип-хайлы бээрин, чүде туттунуп, даянып турарын, дээрде Ай, Хүн, Сылдыстарының болгаш өске-даа бүдүмелдерниң туруш байдалын, оларның черде дириг амытанарга, кижилерге салдарын өөренип улуг эртем болур. Оон ырай шо-төлгени шын салып, өттөр-биле эмнээр, суйбаар-тудар, домнаар, аал-кодан, мага-бот арыглаар, күзүңгү көөр дээш, оон-даа өске аргаларны өөренип

алыры кижиге дыка ажыктыг. Бир эвес тыва чоннуң оода-ла 30 хире хуузу сарыг шажынны эки билип, ооң эң кол-кол дүрүмнерин сагып бээр чүве болза, бөгүнгү байдал ышкаш корум-чурум үрээшкени, арага-дарыже сундугар чорук, оорланыр, мегеленир, бот-боттарыңа адааргажыр багай чаңылдар швээжээр ийик. Тыва кижини сарыг шажыны билбеси дээрге-ле, чаш уругнуң чырык черге төртүтүнгөш, бир хар четпейн чорааш өлү бээр-биле дөмей чуртталга-дыр. Ынчангаш сарыг шажын тыва чоннуң школазы-дыр, ону үнелеп, өөренип, чүдүп чоруур болза эки.

Мадон Балдыжыковичиниң шажын дугайында өөрөдиглиг чугаазы дыка узун болду. Мен бо чүүлүмде ооң чүгө эвээш кезини киридим.

Шажын дугайында солун болгаш узун чугааның соонда арага, тааклы дугайында чугааже боду-ла кире берди. Ол аныяк чораан чылдарында араганы ижип, таакпыны тыртып чорааш, эки чүве көрбөй, кижилерге дорамчыладып, бак көрдүрүп чорааш, ол багай чаңылдардан эки тура-зы-биле чарылганындан бээр 36 чыл болганын чугаалады. Ам 70 харже чоокшуп орап назынында эр кижиниң кылза чогуур ажылдарындан хөгжүм херекселенге ойнап билбес болганын улуг хараадал-биле чугаалаар кижини болду. Шынап-ла, ол шын боор, мен аңаа чөлшээржи кижини болдум.

Хөнекте сүттүг, сарыг шайы-высты чылыдып алгаш аартап ора, узун болгаш солун чугаавыстың түңнелин үндүрери-биле моон сонгаар кандыг кол сорулгалыг чурттап ораарың дугайын айтырдым. Ооң харызы бо:

— Сарыг шажынның өөрөдигили-биле алырга, дөгү берген назынны чымыштыг ажыл-агыйже чыгач албадан херээ чок, хүн бүрүде сагыш-сеткилге, угаан-бодалга аар чүк кылган, хөй-ле күш үндүрген ажык чок деп бодаар мен. Бо чырык өртемчеге чурттап эрткен үемни эргилдир бодап, көрүп ораарымга, бодумнуң шаам-биле, кылып шыдаптар хире чүүлдеримни кылган хире-дир мен. Чаңгыс чер-чурттугларым, Хандагайты суму чагыргазы мээң чурттап чораан кудумчумну мээң адым-биле адап каанынга дыка-ла өөрүүр мен. Хандагайты ортумак школазының музейинде адым кирген, улуг чурумуңуңда асқан, кожуунуң библиотеказында номнарым бар, «Мөңгө назын» деп ыры чон аразында чаңгыланып чоруур, адым оолдарымның ажы-төлүнде фамилия кылдыр арткаң-дыр. Оон ырай чүү херек боор, мээң шаам ол-ла ыйнаан — дээш база катап аякка шайын кудуп алгаш, чугаазын уламчылады:

— Кол-ла күзелим, бистин чуртукса, эң ылаңгыя бичини Тыва-выска тайбың амыдырал хөгжүп-ле турар болзун, бүгү чон эптиг-найралдыг, омак-хөглүг чурттап-ла чоруурун күзээр-дир мен — деп йөрээл кылды.

Ийе, шын. Көрбөзүн чүвези, кылбаан ижи чок бо хоочуннуң чугаазыңга каттышпас аргажок. Назы-хары чеже-даа дөгү берген болза, кезээде омак-хөглүг, оюн-баштак аажы-чаңгы бодумнуң үе-чергем, хоочун саң-хөө ажылдакчызы, шыдыраачы болгаш чогаалчы, Тывада бир солун кижилерниң бирээзи Мадон Балдыжык огул Монгуш-биле байырлажып чарылдым. Оруунар ак-ла болзун, чоруунар чогуңгур-ла болзунам! Өршээ, хайыракан!

Маадыр-оол ДАНЗЫН, ТР-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

КАТААТТАРЫМ

Тыва кижини төрөл аймаа-биле тудуш тускай аттарлыг. Өгленгениниң аайы-биле каты, катиези, бээ-кунчуу безин кижиге эң чоок, эргим апаар. Ол хире төрелзек чон бис.

Тываның кайгамчык чараш булуну — Тожу кожуунга чурттап ажылдаар аас-кежик меңээ онаашкан. Шынап-ла, чоннуң чугаалажыры «Тожуну көрбөзүн кижини, Тываны көрбөзүн» дижирилешын. Чараш-ла оран! Бодум Бай-Тайга кожуунуң Кызыл-Даг суурдан мен. 1983 чылда Кызылдың башкы институтун доостум. Ол үеде диплом алган специалистерни Чырыдышкын ямызының хуваалдазы-биле ажылдадып чорудуптар чүве болгай.

Делгем Тывавыстың ажыл-амыдыралы чер-чер аайы-биле ылгалдыг. Тожуга чурттап бергеш, ол чоннуң шыдамын, кызымаан кайгап ханмас турдум. Алызындан аңчы, ивижи чаялгалыг болгаш ындыг бе, могап-гылаар, доңуп-дожаар деп-даа чүве билбес. Төп кожуунуң кижилери дег машина-балгат-даа дивес. Буттарының маңгырын кайгаар турдум. Дээди эртемниг башкы аңаа ажылдап тургаш, кайгамчык чараш Сустыг-Хем суурнун күдээзи болу бергеш, катааттарым аайы-биле ол чонга улам чоок апарган мен.

Катым Бузукай Сегбеевич, кат-ием Галина Аковна Тайбыл оларның дугайында кысказы-биле бижикседим. Олар кайызы-даа бо чылын 70 харлаар. Бузукай Сегбеевич — Тожу кожуунуң бир дугаар чолаачызы. Ол хып дээр назынында Германияга шериг албан хүлээлгезин эрттирген. Ынчангаш орус дылга шору болгаш чолаачы курузун доозуп алган.

Баштайгы «ЗИС» дээр машинаның кезектерин адыргаш, «ТУ» дээр улуг самолетка чүдүрүп экелгеш, Ий хемини ынды талазында ажык шөлге хондуруптарга, ол-ла черинге машинаны чылып тургускаш, суурже мунуп экелген. Ол бир дугаар машинаны «үрелир эвес, магалыг-ла эт-ле болгай» деп сактып чугаалай бээрге, арта арын-шырайы сергек апаар.

Ол Ий суурнуң хөгжүп сайзыраарыңга хөй чылдарда үлүүн кириштирген. Шыырак аргадуржулгалыг аңчыларның бирээзи, кажан хайыракан ижээнинден аңнап турда, эрес-дидини эш-өөрү кайгаар. Хайыракан хөрөктенип алгыра бээрге, кортук кижиниң балдыры сугда чөвүрээ дег сирийени бээр чүве болгай. Бузукай Сегбеевич боду оожум, топтуг-томаанның, сеткили чымчак, бедик соруктуг кижини.

База бир хүндүлээрим, ынак катым Ак Чаржапай, кат-ием Александра Чамбаловна. Болар база Ий суурнуң хоочун чурттакчылары. Ак Чаржапай ховар мергежилдик кижилерниң бирээзи — моторист-даа, аңчы-даа. Ол чайгы үеде ивижиерниң аш-чемин моторлуг хемези-биле чедирер турган. Улуг-Хем, Хам-Сыра хемнер дажый бергенде, хемниң эрини-даа көзүлбес, мотор өже бээрге, коргунчуг-ла, аар чүкүтүг хеме эштинер эвес. Ол ажылыңга совхоз дүшкүже ажылдаан. Ооң соонда Ий ортумак школазыңга хууда «ГАЗ-66»-зы-биле дакпырлап ажылдап келген.

Бузукай Сегбеевич, Ак Чаржапай катааттарым амыдырал берге-даа болза, кадыг-бергеге торулбайн, кызымак чүткүлдүүн, амыдыралчы мөзү-шынарын бадыткап, уруг-дарыыңга үлегер болуп чурттап чоруур.

1994 чылга чедир Тожу кожуунга ажылдааш, ам Сукпак школазында башкылап ажылдап чорумза-даа, тожуларның шыдамык, бөдүүн, туруштуг, кижизиг мөзүзү менде сиңип арткаң.

Владимир САЛЧАК.
Сукпак суур.

В.Көк-оолдун 100 харлаанынга

Драматургтуң радиого хамнааны

Бо ужуражылга шагда-ла, бежен чылдарның мурнуу чарында болган чүве. Сактырга солун-даа, өөрүнчүг-даа, каттырыңчыг-даа ийин. Журналист кижиниң, ооң иштинде радиожурналист кижиниң барбас, чорбас чери-даа, ужурашпас кижилери-даа чок.

Мен бо-ла чурттап чораан назынымда сураглыг драматург, чогаалчы Виктор Шогжапович Көк-оол-биле ужуражып чугаалашканым черле уттундурбас ийин. Ынчаарда, Тывага телевидение-даа чок, чүгле радио бар, ол хирезинде радио-дамчыдылгага улустун сонургалы аажок. Радио четкичи Тывага дыка сайзырап турган үе-ле болгай.

Радио-дамчыдылга черинге ийи-үш чыл ажылдай берген турган мен (ниити стажым үжен бир чыл). Ынчаарда, бистиң кол редакторувус фронтучу, тыва эки турачы Донгак Хорун-оолович Таржаа турган. Ол бир-ле катап мени келдиртеш:

— Маңаа солун аалчы келир, чугаакыр-даа, солун-даа кижини, чүве чугаалай бергенде, каткы үндүрбейн барбас, ооң чугаазын үн бижири аппаратка таптыг биждип аар сен — деп мындыг.

Шынап-ла, удаваанда Виктор Көк-оол чедип келген. Коридорга бөлүктүргөн берген каш кижини ээлдек-эвилек мендилежи уткуп алдымыс. Радио-дамчыдылга чери — студия ынчаарда Комсомольская кудумчунда чаңгыс каът, шаанда ТАР үезинде-ле туткан, мурнунда кээшпе таакпы склады турган бажыңна болгай. В.Көк-оол-биле чугаалажып, ооң солун чугаазын дыннап, шуугаапып турувуста, Донгак Таржаа даргавыс үнүп келгеш, каттырып чоруй: «Аалчыны дүргөн биждип айлаңар, ооң соонда таптыг хөөрешкей силер аан» — дээн.

Аалчыны, шынап-ла, студияже чалап кири бердим. Микрофон мурнунга канчаар олурарын чугаалап бээримге: — Ажырбас, ажырбас, айтышыңыңар күүседир мен — дидир.

Элээн болгаш ам биждип эгелээр бис деп имнедим. — Мен белен мен, чүгле баштай хамнап берейн — деп мындыг. Чугаазын биждир болдувус чоп, хамнап берейн деп чүзүл мооң деп, кайгап калган мен.

Бижидип эгеледим, кижим ырлай аарак, хамнап эгеледи.

Элээн үр пленкага биждип чорумда, Донгак Таржаа чедип келди.

— Баштай хамнап берейн дээр кижини — дээримге: — Ам ара үзөр эвес, биждип ал, дамчыдылгага чүгле чугаазын бээр бис. Хамнаарын чоор сен, бисти үстүкү даргалар дыңнааш, ат кылыр, хемчег-даа алза хөнү болгай — деп чугаалааш, үнүп чоруй барды.

Аалчының хамнаарын-даа, чугаазын-даа биждип алдым. Чамдык ажылдакчылар ооң хамнаарын, солун чугаазын дыңнааш, студияда бөлдүнчүп келдилер. Виктор Көк-оол чугаазын төндүргөш, үнүп келди.

— Суксаарымны, сугдан кудуп беринерем — деп мындыг. Графинде сугну, стаканны ап бердим.

Элдептиг-ле солун аажычанчыг кижини деп ынчан көргөн бис. Кандыг-даа солун чугааларны, чүлдери оон дыңнап болур-дур деп бо-даан мен. Ам маңаа база бир солун чүвени сактып чугаалаза ажырбас боор.

Бир-ле катап ооң төрүттүнгөн хүнүн демдеглээн чүве-дир. Та каш харлааны ол чүве, чүү-даа болза мугур харлаанын демдеглээн хире, Кызылга хурал-суглаа-даа болган, коллективтер белек-селек-даа сунганнар. Чурттап турар бажыңы мээң бажыңымдан ырак эвесте, үш-дөрт бажың ажылдыр, № 7 чунар-бажың дужунда (ам ол бажыңнар чок) ийи каът ыяш бажың. Юбилейин эрттирген хүнүнүң даартазында бажыңыңа бөлүк херээжен артистер: Кара-кыс, Хүргүлек баштап алган келген чүве-дир. Хөөкүй херээжен артистер В.Көк-оолдун бажыңыңа бичи эртежи баар дишкеш, белек-селек садып алгаш чеде бергеннер-дир.

Эжик соктаан. Күжүр Виктор Көк-оол эртен бажыңыңа артист уруглар кээрин билдири кижини-дир. Ам-на артист уругларның келгеннери бодур деп бодапкеш, кадайының (орус кадайлыг кижини болгай) хойнундан тура халааш, эжикте барган:

— Кымыл?

— Бистер-дир бис, артистер — деп херээжен үн дыңналган. Күжүр Көк-оол чүү боор, удуур өрээлинче катап идирик чоруткаш, кадайын оттурбушаан, иштики чолдак чүвүрүн уштуп каап-каш, иеден төрзөн үпчүгөн чанагаш боду эжикке баргаш, ону ажыдыптарга, херээжен артистер Көк-оолду көрүп кааш, алгырыпкеш, эжини хаай идирик дээр чүве. Оон күжүр Көк-оол эжини база катап ажыдыпкеш, коридордан өрээлинче дөрт-даяктап үңгөп кире берген.

Ам канчаар, артистер кирип келген. Виктор Көк-оол халат кедип алгаш чедип келгеш, каттырып:

— Чаш, чаа төрүттүнгөн

Көк-оол-дур мен, дүңмаларым, ынчангаш үпчүгөн чанагаш турарым ол ышкажыл, буруулуг болдум — дээн. Артистер өөнүн ишти-биле база чугаалашкаш, белек-селзэн сунуп, чедишкиннерни, кадыкшылды күзээш, чорутканнар.

Бир катап СЭКП Тыва обкомунун бирги секретары С.К.Тока-биле ужуражы берген-дир.

— Кайы хире ажылдап тур сен, Көк? — деп, дарга оон айтырган.

Виктор Көк-оол тургаш: — Чок, силерниң ачыңарда чүгээр-ле ажылдап, амыдырап чор мен, солун концерттери база үндүрер-ледир бис. Чамдыкта хамнай аарак, ырлай-даа бээр-дир мен — деп харыылаан. С.К.Тока тургаш:

— Хамнай бээр-дир мен деп чүңүл, улусту таптыг каттыртып, ойнап чоруп көр — дээн.

Шак ынчаар Виктор Көк-оолдун хамнаарын биждип, солун чугаазын дыңнааным ол чүве. Ынчан амгы дег ажыкчарлыг үе эвес, В.Көк-оолдун хамнаанын дамчыткан болзувусса, хемчег-даа алзыр, шуугаазын-даа турар турган ийик. Амгы хостуг үеде лама-даа, хам-даа кижилерниң чугаа-соодун, хамнаарын, эмнээрин көргүзөр, дыңнадыр магалыг-дыр.

Сураглыг драматург, артист Виктор Көк-оол дугайында оон-даа хөйну чугаалап, бижип болур ийик, ынчалза-даа чугаамны мооң-биле төндүрөй. Бис ону тыва чонун ховар талантылыг оглу дээрзин утпас ужурулуг бис.

Дарган-оол ЕНДАН, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчысы. (Гонорарын солунга арттырдым).

ТӨРҮТТҮНГӨН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Бистиң эргим, ынак ававыс Светлана Монгушова АЙЫЖЫ май 15-те 50 харны харлаан. Хайыралыг ававыска төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, бүгүдеге чүгле экини, кан дег кадыкшылды, чырык дээрни, бистиң аравыска ол-ла хевээр аныак, чараш чоруурун сеткиливис ханызындан күзевишаан, дараазында одуругларны тураскааттывыс:

Чуртталгалыг өртемчейиниң Шунту бодун биске шаңнаан Азырап каан кижир авам Ам-даа чүс хар чурттазын-на.

Өөнүң ээзи, уруглары.

Хүндүлүг акывыс Чаражай Тундумаевич АК бо хуннерде 70 харын демдеглээр. Ол Тожу кожунунун хүндүлүг, ат-алдарлыг кижилериниң бирээзи. Байырлалы-биле акывыска бо одуругларны бараалгаттывыс:

Кавай Тыва тарай чурттаан Кады өскөн төрөл чоннун Кадыкшылды, аас-кежиин, Каткы-хөгүн күзеп тур бис.

Каас чараш Куштуг-Кежиин Кайын утуп алган деп сен. Кады чурттаан кадын кысты Кадарчылап баргаш тыптың.

Узун назын назылаңар, Уинуктарыңар өөрүп турзун. Аалдап барып чедип чоруур Арбын чон-даа чүзүлбесин.

Кады төрзөн кыс дуңмазы Бораан Кунаан-ооловна болгаш төрөлдеринден.

Хасан Андреевич ДОНГАКТИҢ Хандагайты ортумак школазын 2002 чылдың июнь 13-те 11 классты дооскан А.Сериялыг № 8409271 дугаарлыг аттестадының чиктерин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Дерзии өлүрүкчүнүн холундан аныак назынындан чарылган бистиң эргим огулус, дүңмавыс Салгал Семенович БАЛГАНЫ сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүзүп дузалашкан төрөлдерибиске, эш-өөрүбүске, Арыг-Узун суурнуң албан черлеринге болгаш чаңгыс сууржуларыбыска четтиргенивисти илередип тур бис.

Ачазы, угбалары.

Ыдыктыг киживис деп санап, сөс-домаан үнелеп чоранывыс бистиң Ачавыс Чадамба (Хөлчүк) Куурашпаевич ООРЖАК сарыг өртемчейге кайгамчык хумаалап чораан амыдыралын 92 харлыында бо удаада доосканы ол.

Буяныг ачызын көргүзүп, материалдыг дузаны чедирген республиканың Күш-ажыл яамызының сайыды А.Т.Конгарга, республиканың одаар чүүл сайгарылга конторазының кол инженеринге, Балык хайгааралының федералдыг агентилелиниң Тывада салбырының даргазы А.О.Кенденге, республиканың транспорт инспекциязының ажылдакчызы Даш-Мөгө Кууларга болгаш ооң эштеринге ажыл-ижи бүдүмчелиг, амыдыралы өөрүшкү-маңайлыг чоруурун сеткиливистен йөрээдивис.

Дыңнадыг, чарладдың үези кызы-даа турган болза, ачавысты орнукудуп, үдежи, ырак-узак черлер — Каа-Хем кожуундан, Кызыл хоорайдан, Ак-Довурактан, Чадаана, Хөндөргейден, Суг-Аксындан четкилеп келген төрөлдериңге, кудаларыбыска, Ак-Даш суму чагыргазының даргазы Т.Х.Ондарга, чөп сеткилдиг, сагылдыг эми лама Олег Шыдыраевич Сарыларга, Шынар-оол Агынакович Сарыларга болгаш өске-даа төрөл чонувуска, уругдарыбыска, күдээ-кенээттеривиске улуг йөрээли-висти, ханы мөгейивисти өргүп ор бис.

Уругларындан.

Чагаалар аразындан

Төлөптиг-ле кижини

Амы-хууда ажыл-херек кылып чорааш, Чадаананың № 2 ортумак школазының спорт залына кире бердим, оюн кидин түлүк. Ол черле аандыг: баскетболга аажок ынак, шаанда-ла Иймеге кады ажылдап чораан болгаш билер мен...

Тимур Опал-оолович Ховалыг школага хөй-ниитичи. Хүндүлелдин демдээ кылдыр алган бижики-тери, хөрөк демдектери сан-түн чок. Ол чүгле «баскет» эвес, көдээге кылыкты дег шунту спортту билер. Институт дооскаш, Ий-

меге хөй чылдарда, оон иштинде чеди чыл директорлап ажылдаан. Шериг-патриотчу ажыл база-ла ооң мергежили, курлавыр-да офицер ам-даа эрес.

Ооң өөредип каан өөреникчилери хөй, оларның аразында чүгле чамдыктарын адаайн: Байбек, Сүрүңмаа, Бады-Доржу, Тумат Чодураа, Ондар Айзаана, Мон Чечек, Сат Мерген, Салчак Аяс, Ондар Николай... Шунту ат-алдарлыг, чонунуң эки билери кижилер. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, төлөптиг-ле кижини ол.

Наадым САРЫГЛАР. Хөндөргей суур.

МЕДЭЭ ЧАГАА!

Тыва Республиканың Чазаа, Бүгү-Россияның «Чаңгыс эптиг Россия» политиктиг партиязының Тыва регион салбыры болгаш ТЫВКУ

2006 чылдың май 31-де болгаш июнь 1-де «НАЦИОНАЛ ТЫВА ХҮРЕШ: ТӨӨГҮЗҮ, АМГЫ БАЙДАЛЫ БОЛГАШ ХӨГЖҮҮРҮНҮҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ» деп делегей чергелиг эртем-практиктиг конференцияны эрттирер.

Эртер чери: Улусчу чогаадылга бажыңы. Аңаа киржиксээн болгаш санал-оналын бээр кижилер дараазында адреске:

Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100 дугаар бажыңда 3, 66, 85 дугаарлыг кабинеттерге билдиришкинин кириренин, /-32-70, /-37-07 телефоннарже долгаарын диледивис.

Конференцияның түңнелинде ооң материалдарын ном кылдыр парлаарын планнап турар.

Негедделери: материалдарны саазыңга парлааш азы электроннуг биждилге-биле кириер (Word), шрифт 14, 1,5 интервалдыг. Тайылбырны сөзүглел (текст) соонга кириер.

Адын улуг үжүктөр-биле, авторнуң адын, инициалдарын карартыр парлаар. Оон улаштыр сөзүглел, хемчээли 12 арын чедир.

Оргкомитет.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз — 1-18-10, культура, өөредитге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9597. Чагыг 50.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортааки Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкзэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлааттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айыгыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыйлаар.